

پہنچائی عقیڈو او اختلافی مسآئلو باندی
محققانہ کتاب

مقالات

تصنیف :

مُحدِّث کبیر ، فقیہ العصر ، عارف باللہ حضرت
مولانا مُفتی مُحَمَّد فرید مُجددی صاحب (دامت
برکاتہم العالیة) شیخ الحدیث دار العلوم جامعۃ
حقانیة (اکورہ ختک)

ترویج :

مولوی حافظ محمد احمد حقانی تلمیذ المؤلف

ناشر :

سعیدی کتب خانہ ، ختم نبوت چورنگی ، ستلایت

ٹاؤن، کوئٹہ . پاکستان. فون: ۰۳۰۱۳۷۹۲۰۰۸

مخ	مضمون	شماره
۱	د کتاب دمؤلف وژوند ته لنډه کتنه	.۱
۳	د حضرت مؤلف تصنیفات او تالیفونه	.۲
۴	اوله مقاله ده په وجود د الله ﷻ کی	.۳
۷	دوهمه مقاله ده په توحید د الله ﷻ کی	.۴
۸	دمخلوقاتو علم کلی نه دی	.۵
۱۱	حدیث د فتجلی لی کل شیء و عرفت	.۶
۱۲	غیر الله ته غائبانه آوازونه کول	.۷
۱۴	نذر او ذبح په نامه د غیر الله کول	.۸
۱۵	دننواتی پسه	.۹
۱۶	دریمه مقاله ده په مسئله د دعا کی	.۱۰
۱۸	په هیئت اجتماعیه سره ذکر کول	.۱۱
۱۹	تشریح د لفظ د (دبر)	.۱۲
۲۵	مبحث د التزام د ما لا یلزم	.۱۳
۲۸	خلورمه مقاله ده په دعا کی وروسته ترجنازی	.۱۴
۳۲	پنځمه مقاله ده په حیلہ د اسقاط کی	.۱۵
۳۳	د حیلې بحث	.۱۶
۳۵	شپږمه مقاله ده په توسل کی	.۱۷
	ذکر د آثارو د سلفو صالحینو په حق	.۱۸
۴۱	د توسل کی	
۴۲	کلام د ائمه اربعه وو په حق د توسل کی	.۱۹
۴۳	کلام د مشائخو په حق د توسل کی	.۲۰

شماره	مضمون	مخ
۲۱.	دتوسل خخه دانكار كوونكو دلائل	۴۷
۲۲.	دمنكرينو ددلائلو جوابونه	۴۸
۲۳.	مسئله داقسام	۵۱
۲۴.	اوومه مقاله ، مسئله دسماع الموتی	۵۲
۲۵.	اتمہ مقالہ ، مسئلہ داجرت اخیستو پر	۶۰
۲۶.	ختم دقرآن مجید باندی نہمہ مقالہ ، داهل میت دطرفہ دا طعام مسئلہ	۶۴
۲۷.	لسمہ مقالہ ، دبخاری شریف دآخری باب	۶۶
۲۸.	تشریح او تو ضیح لس نصائح	۷۸
۲۹.	تتمہ ، مسئلہ دتقلید	۸۲

العلم کمپیوٹرز ، کوئٹہ . پاکستان
☎ : ۰۳۲۱۸۰۱۲۳۷۱

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دکتاب دمصنف صاحب وژوند ته لنډه کتنه:

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على امام انبياء الله رحمة للعالمين.

وعلى آله الطيبين واصحابه الطاهرين وعلينا معهم اجمعين.

ددې کتاب مصنف صاحب طال الله حياته استاذنا مولانا الشيخ الفقيه المحدث العارف بالله المفتي محمد فريد بن الشيخ العلامة مولانا حبيب الله بن مولانا امان الله بن مولانا ملا مير (رحمته الله عليهم) دي. حضرت مؤلف په كال ۱۳۴۴ هجري قمری كی دكوچنی اخترپه مباركه ورځ چي دجمعي مباركي ورځ هم وه د (زروبي) په سيمه كی چي دپاكستان په لويديځي شمالي علاقې (مردان) پوري مربوطه ده زيږيدلی دی. ده په خپله علمي او ادبي كورنی كی پر خپل پلار محترم مولانا حبيب الله صاحب (المتوفی ۱۳۲۸هـ) باندی چي دخپل عصر ستر دينی عالم وو په زده كړه اولوست پيل وكړ، دده والد ډيره زمانه ددينی علومو او كتابو په درس او تدريس ددين خدمت وكی چي په همدې زمانه كی حضرت مؤلف اكثره كتابونه دخپل پلار څخه وويل. تردې وروسته يي دمشهور علامه مولانا مار تونگ صاحب (المتوفی ۱۳۹۲هـ) او علامه محقق مولانا محمد نذير الچكيسری صاحب (المتوفی ۱۳۹۱هـ) اوبيا

دمشهور شیخ مولانا شاه منصور بابا (المتوفی ۱۳۹۷ھ)
(رحمۃ اللہ علیہم) خخہ درسونه وویل.

داحادیثو مبارکو ددوری اونورو کتابوپه نیت دغورغشت
وعلاقې ته وخوئیدی ترخوچی هلته دمشهور عالم
المحدث الكبير عارف بالله مولانا نصیر الدین الغورغشتوی
قدس سره (المتوفی ۱۳۸۸ھ) خخه فیضیابه سی. حضرت
مؤلف په کال ۱۳۷۱ هـ کی دزده کړی خخه فارغ سو او
دفضیلت دستار یې دخپلو مبارکو استاذانوپه لاسو پرسر
وتړی. ترفاغه کیدو وروسته یې لومړی په خپله علاقه او
بیابه ډیرو مختلفو علاقو اومدرسوکی شاگردان او طالبان
دخپلی علمی چینې خخه سیرابه کړل، دډیرو لیرو لیرو
ځایو خخه به ده ته دمستلو دپوښتنی او دکتابو دویلو
دپاره خواص او عام راتلل ترخوچی په درس او افتاء کی
ډیر مشهوره سو، بیایې په کال ۱۳۸۵ هـ مطابق ۱۹۲۲ع
کی مادر علمی **دار العلوم جامعه حقانیه** (زادها الله بالعلم والکرم)
ته تشریف یووړی، او هلته ددرس او افتاء منصب ورته
وسپارل سو، چی داحادیثو ډیر درسونه او په زرهاوو
فتواوی یې ورکړلی، په کال ۱۳۹۲ هـ دحرمینو په زیارت
مشرفه سو.

حضرت مؤلف دا خدمت ته ترهغه پوری وکی چی ترخو یې
د بدن قواوی ټولی ضعیفی سوې اودبستر بندی سو، الله
ﷻ دې صحت او عافیت او اوږد عمر ورلره ورکی. آمین

د حضرت مؤلف تصنیفات او تالیفونه:

حضرت مؤلف د درس او افتاء سره ډیر تصنیفونه هم وکړه، چې اکثره یې د تصنیف دوخت څخه ترننه پوری په وار وار چاپ سوی دی او ډیر قارئین لری. دهغو څخه بعضی یې په لاندی ډول دی:

۱. هدایة القاری الی صحیح البخاری (عربی \ مطبوع).
  ۲. فتح المنعم بشرح مقدّمة صحیح مسلم (عربی \ مطبوع).
  ۳. منهاج السنن شرح جامع السنن للامام الترمذی (۵ جلد \ عربی).
  ۴. الفتاوی الفریدیة (۴ جلد مطبوع \ عربی \ اردو).
  ۵. مقالات (همدا کتاب چی ستاسی په لاس کی دی).
  ۶. العقائد الاسلامیة (پښتو \ طبع سعیدی کتب خانه).
  ۷. رساله قبریه (پښتو \ طبع سعیدی کتب خانه).
- دیادونی ورده چی دمفتی صاحب فتاوی تراوسه ۴ جلده نشر سویده چی پر نورو جلدو باندي یې هم کار شروع دی او وخت په وخت به چاپیږی، چونکه دا فتاوی په اردو ژبه کی ده، ځکه موږ اراده وکړه چی دخپلو پښتنو ورونو دپاره یې پښتو ژبی ته وژباړو.

مؤلف:

مولوی حافظ محمد احمد حقانی تلمیذ المؤلف (عافاه الله تعالی وغفر له)

ناشر:

سعیدی کتب خانه، ختم نبوت چورنگی ستیلايت ټاؤن، کوئټه.
فون: ۰۳۰۰۳۸۴۳۷۸۷ ----- ۰۳۰۱۳۷۹۲۰۰۸

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ط

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ. وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلٰی سَیْدِنَا خَیْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ
وَآلِهِ وَاصْحَابِهِ اَجْمَعِیْنَ.

امابعد: پس وایى (مفتی) محمد فرید مجددی اوسیدونکی
دتحصیل زروبی ضلع صوابی: چی دایوه رساله ده چی
نامداره ده په مقالات سره. په دې کی په پښتو ژبه لس
مقالې ذکر کیری. وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِیِّ الْعَظِیْمِ.

❶ اوله مقاله :

په اوله مقاله کی مسئله دوجود اودسته والی دالله ﷻ ذکر
کیری. الله ﷻ نوم دهغه ذات دی چی په خپله موجود دی
اوپه هر کمال سره موصوف دی اودهره عیبه څخه پاک دی،
ددې ذات پرسته والی ډیر دلائل قائم سوی دی:

اول دلیل: ټول انبیاء عَلَيْهِمُ السَّلَامُ اوتول حکماء اوپه هر دور
کی دهر قوم اکثریت ددې ذات په سته والی بانندی باور او
یقین کوونکی دی. دې دلیل ته اجماع ویل کیری.

دوهم دلیل: په دې جهان کی یومکمل نظام موجود دی،
ددې جهان دهر شی خپله خپله وظیفه وی او هره پرزه یې
پوره کوی. اوتر فکر کولو وروسته دامعلومیری چی ددې
جهان دا نظام قابل دزوال دی، مثلاً چی دسپورمی څخه
یو سیر (کیلو) ماده راوړل ممکن دی نوپه ډیرو وارو سره

دټولي سپورټمي راوړل او د سپورټميز نظام ختميدل هم ممکن سوه. اوچي دمخکي څخه يو سير ماده وړل ممکن دی نوپه متعددو مراتوکي دټولي مخکي وړل او د نظام ارضي زوايل هم ممکن سو. اوچي ديوه سير او بو څخه بخارات جوړيدل ممکن دی نو دټولو او بو څخه بخارات جوړيدل او دا بو ختميدل هم ممکن سوه، اوچي ديوه انسان مړ کيدل ممکن دی نو دټولي نوع دانسان مړه کيدل او دانسان دنوع ختميدل هم ممکن سوه. اوپه دې طريقي سره د نظام شمسي او دستورو د نظام ختميدل هم ممکن سوه. او دا قاعده چي کم شي په زمانه حال او مستقبل کي قابل د زوال وي او قابليت د دوام نلري نوپه جانب د ماضي کي به هم د دوام او دازليت قابليت نلري، که په ده کي د دوام قابليت وای نوپه مستقبل کي به څرنگه قابل د زوال وای نو معلومه سوه چي دا جهان پيدا کرل سوی دی او حادث دی، ازلي او ابدی نه دی.

نو کله چي دا ثابته سوه چي دا جهان حادث دی، پيدا سوی دی نو سوال دا پيدا سو چي پيدا کوونکي يې څوک دی؟ آيا پيدا کوونکي يې ۱. يوجزء دی او که ۲. دا ټوله اجزاء دی، او که پيدا کوونکي ددې جهان ۳. دا جهان په خپله دی، او که پيدا کوونکي ددې جهان ۴. د جهان څخه يو خارج ذات دی.

۱. دانا ممکنه ده چي پيدا کوونکي ددې جهان يوجزء ددې

جهان سی حَکّه چی دا جهان معدوم وو نودا جزء هم معدوم وو اومعدوم پیدا کول نسی کولای. ۲. اوداهم ناممکنه ده چی پیدا کونکی ددې جهان دی داتول اجزاء سی حَکّه چی دا جهان معدوم وو، نودا اجزاء هم معدوم وه، اومعدوم پیدا کول نسی کولای، ۳. اوداهم ناممکنه ده چی پیدا کونکی ددې جهان دا جهان یعنی دامربوط اومنظم اجزاء په خپله سی حَکّه چی معدوم پیدا کول نسی کولای.

۴. نودا لازمه سوه چی ددې جهان پیدا کونکی یوداسی ذات دی چی ددې جهان خخه خارج دی لکه دمیل، ساعت اونورو شیانو جوړوونکی چی خارجی ذات دی.

اوپه لازمی طور سره به دا خارجی ذات هر قسم کامل وی، حیات، علم، قدرت اراده به لری. مې، بې علمه، بې شعوره، عاجزه اومجبور پیدا کول نسی کولای، اودا ذات به کون، پروند اوگونگی نه وی، داسی ذات خو ناقص ذات وی، او محتاجه وی، دی قابل دپیدا کولو نه وی خلاصه داده چی که دا خارجی کامل ذات موجودنه وای نودا سلسله دوجود به نه وای شروع سوی.

دریم دلیل: داوبو طبیعت او خاصیت دی چی خپله سطحه همواره ساتی او اختلاط او گډون غواړی نو بڼه پردې قاعده باندي داضروری وه چی دسمندرونو داوبو یورنگ او یو خونند وای لیکن دوی مختلف دی اوددې طبیعت خخه مانع بل شی نسته ماسوا دیوه خارجی طاقت خخه چی الله

ﷺ دی.

خلورم دلیل: چي انسان په يوه مشکل کي ومبڼلي او دظاهري اسبابو څخه مايوسه سي نوالله ﷺ ته زاري شروع کي او مشکل يې حل سي نومعلومه سوه چي يوذات مشکل کشا سته، چي هغه الله ﷺ دی.

پنځم دليل: انبياء عليهم السلام خپلو خپلو قومونوته چلينج ورکي چي پرتاسي باندي به په فلاني وخت کي عذاب راځي اوموافق ددې وعدې پر دوي باندي عذاب راغي نومعلومه سوه چي دانبياء عليهم السلام ترشا يوعظيم ذات دی چي داعذاب يې راوستلي چي هغه الله ﷺ دی.

شپږم دليل: الله ﷺ چي کم قوانين نازل کړي دي نوهغه په هر دورکي دامن اودخوشحالي کفيل (ضامن) دی، اوداسي قوانين هغه ذات جوړولي سي چي په هرشي اودهرشي په منافعو اوپه مضراتو اودهرشي په اسرارو او حکمتونو باندي خبروي.

❶ دوهمه مقاله

په دې مقاله کي مسئله دتوحيد ذکر کيږي.

دټولو مسلمانانو داعقیده ده چي الله ﷺ يودی، يعنی ده لره شريك نسته، نه په ذات کي اونه په صفاتوکي، نه په افعالوکي اودیو والي دامعنی نه ده چي الله ﷺ يودی، دوه نه دی حکه چي په دې معنی سره هرشخص اوهر جزء يودی

دالله ﷺ دذات په شان دوهم ذات نسته، الله ﷻ دهمیشه دپاره ژوندی دی اودا ژوند دده ذاتی دی. ماسوا دالله ﷻ څخه دنورو شیانو حیات نه ذاتی دی اونه دائمی دی. دالله ﷻ علم ذاتی دی اودائمی دی اومحیط دی. ماسوا دالله ﷻ دمخلوقاتو علم ۱. نه ذاتی دی، الله ﷻ فرمایي: وما بكم من نعمة فمن الله (سورة النحل) یعنی هر نعمت که علم دی او که ماسوا دعلم دی عطائی دی. الله ﷻ فرمایي: الله خالق کل شیء (سورة زمر) یعنی هر شی که دممكناتو علم دی او که ماسوا دعلمه دی، مخلوق دی اودنیست څخه هست سوی دی.

۲. اونه دمخلوقاتو علم دائمی دی، دوی ترپیداينبت دمخه اوپه اول دور دپیداينبت کی علم نلری. اوپرهر انسان باندي نسیان راځي، اوچی کم انسان ارذل عمر ته ورسیري نوعلم يي په زوال شروع سي.

۳. اونه دمخلوقاتو علم کلي دی، الله ﷻ فرمایي: وعنده مفاتيح الغيب لا يعلمها الا هو (سورة الانعام) اوپيغمبر ﷺ فرمایي: مفاتيح الغيب خمس، ان الله عنده علم الساعة وينزل الغيث ويعلم ما في الارحام وماتدرى نفس ماذا تكسب غداً وماتدرى نفس باي ارض تموت (بخاری شريف).

وعن ابن عمر رضي الله عنهما أن رسول الله ﷺ قال: مفاتيح الغيب خمس لا يعلمها إلا الله: لا يعلم ما في غد إلا الله، ولا يعلم

ما تغيض الأرحام إلا الله، ولا يعلم متى يأتي المطر إلا الله، ولا تدري نفس بأى أرض تموت، ولا يعلم متى تقوم الساعة إلا الله). (بخارى شريف). الله ﷻ فرمايى: ولو كنت اعلم الغيب لاستكثرت من الخير وما مسنى السوء. (سورة اعراف) په دې اياتونو او احاديثو كې تصريح ده چي علم غيب او علم دمفاتيح الغيب چاته نه دى وركړل سوى او پيغمبر ﷺ فرمايى چي حضرت خضر عليه السلام حضرت موسى عليه السلام ته وفرمايل: وما علمك وعلمي وعلم الخلائق في علم الله الا مقدار غمس هذا العصفور منقاره (بخارى شريف). په دې حديث شريف كې تصريح ده چي علم او معلومات د انبياء عليهم السلام وغيرهم په نسبت د علم او د معلوماتو د الله ﷻ كالعدم دى او پيغمبر ﷺ فرمايى: اللهم انى اعوذ بك من علم لا ينفع (مسلم شريف) نوبناء پردې تعوذ د پيغمبر عليه السلام الصلوة والسلام علم به څرنگه كلى سى. صديق اكبر رضي الله عنه فرمايى: اشهد انك رسول الله ما علمك الشعر وما ينبغي لك (ابن سعد وابن ابى حاتم).

وقال على ابن طالب لم يُعمّ (من التعمية) على نبيكم الا الخمس من سرائر الغيب (الدر المنثور) وعن عائشة رضي الله عنها: من حدثك انه يعلم ما فى غدٍ فقد كذب ثم قرئت: وما تدري نفس ماذا تكسب غدا (بخارى شريف). وعن ابن عباس ³ هذه الخمسة لا يعلمها ملك مقرب ولا نبي مصطفى، فمن ادعى انه يعلم شيئاً من هذه فانه كفر

بالقرآن لانه خالفه (خازن سورة لقمان) وعن قتادة استاثر الله بهن فلم يطلع عليهن ملكاً مقرباً ولا نبياً مرسلأ (ابن جرير، سورة لقمان).

عن ابي حنيفة رحمته الله عليه لا يعلم هذه العلوم الخمس الا الله (مدارك سورة لقمان) وفي المسائرة مع المسامرة ص ٢٣٥ (وكذا علم المغيبات) اي وكعدم علم بعض المسائل عدم علم المغيبات فلا يعلم النبي منها (الاما اعلمه الله تعالى به احيانا وذكر الحنفية في فروعهم تصريحاً بالتكفير باعتقاد ان النبي صلى الله عليه وسلم يعلم الغيب لمعارضة قوله تعالى: قل لا يعلم من في السموت والارض الغيب الا الله. والله اعلم. انتهى. وفي فتاوى قاضيخان في باب ما يكون كفراً من المسلم وما لا يكون. رجل تزوج امرأة بغير شهود فقال الرجل والمرءة خدای را ويغمبر را گواه كرديم قالوا يكون كفراً لانه اعتقد ان رسول الله صلى الله عليه وسلم يعلم الغيب، وهو ما كان يعلم الغيب حين كان في الاحياء فكيف بعد الموت انتهى. ددي آثارو دصحابه وو اودتابعينو او ددي عباراتو دمتكلمينو اودفقهاوو خخه معلومه سوه چي علم كلي او علم غيب خاصه دالله صلى الله عليه وسلم ده، خوك چي غيرالله لره علم كلي او علم غيب وايي هغه كافر دي.

فأنده: الله صلى الله عليه وسلم په بعضي مغيباتو باندي پيغمبر مطلع كوي لكه ترغزوه بدر يوه ورخ مخكي پيغمبر صلى الله عليه وسلم دبعضو كفاروپه قتلیدو باندي اصحاب رضي الله عنهم خبر كړل، او

دارنگه نوری هم ډیری واقعی په روایاتو کی ثابتی دی. په قرآن مجید کی هم ددی ذکر سوی دی. الله ﷻ فرمایي: عالم الغیب فلا یظهر علی غیبه احداً (سورة الجن) وكذا المراد من غیبه جميع غیبه. وانما یطلع جلّ وعلا اذا اطلع من شاء علی بعضه مما تقتضیه الحکمة. الامن ارتضی من رسول ای لکن الرسول المرتضی یظهره جلّ وعلا علی بعض الغیوب المتعلقة برسالته كما یعرب عنه بیان من ارتضی بالرسول تعلقاً ما. اما لکونه من مبادیها بان یكون معجزةً واما لکونه من اركانها واحکامها کعامّة التکالیف الشرعية (روح المعانی بحذف).

الله ﷻ فرمایي: وما كان الله لیطلّعکم علی الغیب ولكنّ الله یجتبی من رسله من یشاء (سورة آل عمران) وفي جامع البیان فیخبره ببعض المغیبات انتهى. نو معلومه سوه چی الله ﷻ انبیاء علیهم السلام په بعضو مغیباتو بانندی خبرداره کوی، او الله ﷻ اولیاء الله هم په بعضو مغیباتو خبرداره کوی لیکن هغه ته علم او یقین نه ویل کیږی، هغه ته ظن ویل کیږی.

سوال: په حدیث د معاذ بن جبل رضی الله عنه کی مروی دی چی پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم وفرمایي: فتجلی لی کل شیء وعرفت. رواه احمد والترمذی. اودارنگه په حدیث د عبد الرحمن بن عائش رضی الله عنه کی مروی دی: فعلمت ما فی السموات والارض وتلا: وكذلك نرى ابراهيم ملكوت السموات

والارض. رواه الدارمی والترمذی مرسلًا. اوداموهم دعلم کلی دی.

جواب: دمخکنیو دلائلو څخه دامعلومه سوه چی علم کلی په الله ﷺ پوری خاص دی اوداحدیث دهغوی سره په ظاهره معارض دی اودعقل سره هم معارض دی که پیغمبر ﷺ ته علم کلی ورکړل سوی وای نوتردې وروسته به نزول دوحی ته ضرورت نه وای اودافک په واقعه کی به یوه میاشت په پریشانی کی ابتلاء نه وای نوپه دې حدیث کی مراد علم او تجلی دعجائباتو ده لکه حضرت ابراهیم عَلَيْهِ السَّلَامُ ته چی الله ﷺ عجائبات بنوولی وه، کما فی المرقاة ج ۲ ص ۲۱۰ وكذلك اى كما نريك يا محمد ﷺ احكام الدين وعجائب مافى السموات والارض نرى ابراهيم اویا مرادپه دې حدیث کی هغه اشیاء دی چی علم په هغوی مناسب وی دشان دپیغمبر سره لکه آیات د: واتیناه من کل شیء سببا (سورة الکهف) او: واوتیت من کل شیء (سورة النمل) کی مراد هغه اشیاء دی چی مناسب دی دشان دبادشاه سره. دا استغراق عرفی دی. نوبنآء پردې عقیدې چی الله ﷺ علم غیب او علم کلی چاته نه دی ورکړی غیر الله ته غائبانه آواز کول اودغیر الله څخه غائبانه کومک کول شرك جلی دی.

فأنده: غیرالله ته غائبانه آواز کول پنځه قسمه دی:

الف: چی کشف دپیغمبر وغیره ورته وسی او آواز ورته وکړی داجائز دی. بآء: اوپه دې عقیدې سره چی ملایکی

یې ورته رسوی یوازی په صلاة او سلام کی جائز دی. ج: اوپه دې خیال سره چی ممکنه ده چی الله ﷻ یې ورته ورسوی موهم دشرک دی. د: اودعشق اودمحبت دوجی په شان دحاضر اودمخاطب گرځول نه شرک دی اونه موهم دشرک دی بلکه معمول اومعروف دی. ه: اوپه اعتقاد دعلم غیب اودعلم کلی سره شرک جلی دی. اودشعار څخه داهل شرک اوداهل بدع اجتناب ضروری دی.

الله ﷻ پهرڅه پهرممکن قدرت لری. ماسوا دالله ﷻ څخه بل چالره دا قدرت منل اوتسلط غیبی منل شرک دی. الله ﷻ صاحب دا اختیار اود ارادې دی. دده په اراده کی تخلف نه راځی. ماسوا دالله ﷻ څخه بل چالره داسی اراده ثابتول اومالك دضرر اودنفع گرځول شریکات دی. الله ﷻ هرڅه اوری اوهرڅه وینی په هروخت کی، غیرالله ته داصفت ثابتول شرک دی. الله ﷻ گونگی نه دی گویا دی ازلاً ابداً، چی څه وخت خبری کول غواړی خبری کولای سی اوپه یوه وخت کی دهرچا سره خبری کولای سی دا صفت دغیرالله دپاره ناممکن دی.

الله ﷻ مالک دحل اوحرمت دی، غیرالله مالک دحل او دحرمت منل شرک دی، کما فی حدیث عدی بن حاتم قال: اتیت النبی ﷺ وفی عنقی صلیب من ذهب فقال یا عدی ا طرح عنک هذا الوثن وسمعتہ یقرء فی سورة برآءة: اتخذوا ا جبارهم ورهبانهم اربابا من دون الله، قال: اما انهم لم

يكونوا يعبدونهم ولكنهم كانوا اذا احلوا لهم شيئاً استحلوه واذا حرّموا عليهم شيئاً حرّموه. (رواه الترمذی).
فأئده: مالک دخل اود حرمت یوازی الله ﷺ دی، انبیاء ﷺ تابعدار دوحی اود اذن دالله ﷺ دی اومجتهدین شارعین نه دی بلکه شارحین اشارت اود اقتضاء او ددالت اود اعتبار دوحی دی. اوتعین دمراد دمجمّل او دمشرتک کوی اود دفع دتعارض کوی.

ماسوا دالله ﷺ خخه بل چاته په اعتقاد دتسلط غیبی اوپه ارادی دعبادت سره سجده کول شرک دی اوپه ارادی دتعظیم اود اکرام سره حرام دی. الله ﷺ فرمایي: لا تسجدوا للشمس ولا للقمر واسجدوا لله الذی خلقهن (حم السجدة) وقال رسول الله ﷺ لو كنت امرأ احداً ان يسجد لاحد لامرت المرأة ان تسجد لزوجها. (رواه الترمذی) وفي كراهية الهندية: من سجد للسلطان على وجه التحية او قبل الارض بين يديه لا يكفر ولكن ياثم لارتكابه الكبيرة، هو المختار. قال الفقيه ابو جعفر رحمه الله: وان سجد للسلطان بنية العبادة اولم تحضره النية فقد كفر. كذا في جواهر الاخلاطی.

نذر عبادت دی نوصرف دالله ﷺ دپاره به کول کیرپی کما فی البحر قبیل الاعتکاف عن الشيخ القاسم: واما النذر الذی ینذره العوام علی ما هو مشاهد فهذا النذر باطل بالاجماع لوجوه..... منها انه نذر للمخلوق والنذر للمخلوق

لايجوز لانه عبادة والعبادة لاتكون للمخلوق... ومنها ان المنظور له ميت، والميت لايملك... ومنها انه ظن ان الميت يتصرف في الامور دون الله واعتقاده ذلك كفر. انتهى بحذف.

ذبح به دالله ﷻ په نامه كول كيږي او په ذبح سره به دغيرالله دتقرب او دخوشحالولو څخه اجتناب كول كيږي كه څوك دذبح په وخت كي دغيرالله نوم واخلي هغه حرام قطعي دي او كه څوك دذبح په وخت كي دالله ﷻ نوم واخلي ليكن ددي سره دغيرالله لكه دولي يادجن اويا بل شي رضا او خوشحاله كول بي مقصود وي نودا مذبوحه حرامه ده (درمختار وغيره) او كه څوك دالله ﷻ نوم په وخت دذبح كي ذكر كړي او په ذبح سره يې تبرك ياتصدق ياتشكر مقصود وي نودا حلاله ده (اشارات شامي). دقصاب ذبح جائزه ده دده مقصود تمول وي، نه تقرب دغيرالله، دميلمه دپاره ذبح كول سنت ابراهيمي دي اوسنت محمدي دي. په دي ذبح كي مقصود اكرام دميلمه وي په ارادي دغونبي خوړلو سره (شامي). دننواي پسه حلال دي، په دي ذبح كي مقصود په تازه غونبي سره اكرام اواهداء وي نه تعظيم په ذبح او په اراقت ددم سره حتي كه دا پسه ژوندي ورخوشي كړل سي نوهم كافي گنل كيږي او كه دا ذابح دا ذبيحه كورته راوړي يايوچاته يې په خيرات كي ور كړي نو ناكافي شمارل كيږي.

۷ دریمه مقاله :

په دریمه مقاله کی مسئله ددعا وروسته ترلمانځه ذکر کیری.

پوه سه چی دعا عبادت دی. پیغمبر ﷺ فرمایي: الدعاء هو العبادة (رواه الترمذی) او الله ﷻ دعاته عبادت ویلی دی: وقال ربکم ادعونی استجب لکم ان الذین یستکبرون عن عبادتی سیدخلون جهنم داخرین (سورة المؤمن) بلکه دعا دعبادت مغز دی. پیغمبر ﷺ فرمایي: الدعاء منح العبادة (رواه الترمذی) دُعا دعبادت مغز دی یعنی کامل عبادت دی. حکه چی عبادت هغه تعظیم او عاجزی ته ویل کیری چی دیوه ذات پرتسلط غیبی بانندی دلالت کوی او په دعاکی دا دلالت په واضح ډول سره موجود دی.

بعضی خلگ وایی چی تقدیرنه بدلیږی نو دعا کول عبث دی لیکن دایو فاسد خیال دی حکه چی کله یوشی عبادت وی او الله ﷻ دطرفه څخه مطلوب وی او دانبیاء علیهم السلام معمول وی نوهغه عبث کیدی نسی او په عالم اسباب کی لکه چی دنورو اسبابو او ذرائعو استعمال دتقدیر سره متصادم نه دی نو دارنگه دُعا هم یوسبب او ذریعه ده او دتقدیر سره به متصادم نه وی.

ددعا کولو ډیر آداب دی چی ددوی رعایت کول موافق دخپلی درجې سره ډیر مهم دی: ۱. دواړه لاسونه پورته کول

كما في البيهقي يرفع يديه في الدعاء. ليكن به لمانحه كى
 به عام دول سره به لاس نه پورته كيپرى كما في مصنف ابن
 ابى شيبة: ان رسول الله ﷺ لم يكن يرفع يديه حتى يفرغ
 من صلاته. ٢. تردعاء مخكى حمد او صلاة ويل: لحديث
 ابى داؤد اذا صليت ففعدت فاحمد الله بما هو اهله وصل
 على ثم ادعه. ٣. ناجآز سوال نه كول لحديث مسلم
 يستجاب لعبد مالم يدع باثم او قطيعة رحم. ٤. به حضور
 او توجه سره سوال كول او قبليدو يقين درلودل لحديث
 الترمذى ادعوا الله وانتم موقنين بالاجابة واعلموا ان الله
 لا يستجيب دعاء من قلب لاه. ٥. به عزم او اصرار سره دعا
 كول لحديث البخارى اذا دعا احدكم فلا يقل اللهم اغفرلى
 ان شئت وليعزم مسئلته. ٦. الفاظ ددعا درې واره مكرر
 كول لحديث مسلم و ابى داؤد ان رسول الله ﷺ كان يعجبه
 ان يدعو ثلاثا. ٧. دقبليدو تلوار نه كول، حوصله او هممت
 لوړ ساتل لحديث البخارى: يستجاب للعبد مالم يعجل.
 ٨. به آخركى آمين ويل لحديث ابى داؤد ان ختم بآمين
 فقد اوجب. ٩. پرمخ لاس راتيرول لحديث ابى داؤد قال
 عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ فاذا فرغتم فامسحوا بها وجوهكم.
 ١٠. دحرامو خخه خان ساتل لحديث مسلم: مطعمه حرام
 ومشربه حرام و غدى بالحرام فانى يستجاب لذلك. ١١. به
 هيئت اجتماعيه سره دعا كول، حضرت موسى او حضرت
 هارون عَلَيْهِمَا السَّلَامُ به هيئت اجتماعيه سره دعا كړى وه الله

ﷺ فرمایا: قد اجیبت دعوتكما وفي تفسیر القرطبی ج ۸ ص ۳۷۵ عن ابی العالیة كان موسى ﷺ يدعو وهارون ﷺ يؤمن. او پیغمبر ﷺ په هیئت اجتماعیه سره ددعا کولو ترغیب ورکړی دی کما رواه الحاکم و ذکر فی کنز العمال قال النبی ﷺ لا یجتمع ملاء فیدعو بعضهم ویؤمن بعضهم الا اجابهم الله تعالی، وکما رواه الدارمی و ذکره الحافظ العسقلانی فی الفتح ما اجتمع ثلاثة قط بدعوة الاکان حقاً علی الله ان لا یرد ایدیهم اوصاحب هداية په کتاب الحج کی لیکلی دی: والاجابة فی الجمع ارجی.

سوال: عبد الله بن مسعود رضي الله عنه په هیئت اجتماعیه سره د ذکر کولو څخه انکار کړی دی کما رواه الحاکم باسناده. نو معلومه سوه چی احداث د جماعاتو منکر دی.

جواب: پیغمبر ﷺ په هیئت اجتماعیه سره ددعا کولو ترغیب ورکړی دی اودارنگه په هیئت اجتماعیه سره د ذکر کولو ترغیب یې ورکړی دی کما فی حدیث الترمذی اذا مررتم برياض الجنة فارتعوا، قالوا وما رياض الجنة قال حلق الذكر، وکما فی حدیث مسلم: ان رسول الله ﷺ خرج علی حلقة من اصحابه فقال ما جلسکم ههنا، قالوا فذكر الله وفي آخره اتانى جبرئيل ﷺ فاخبرني ان الله تعالی بياهي بكم الملائكة، وکما فی حدیث مسلم فی حدیث ملائكة سیاحین هم (ای الذاکرون) قوم لا يشقى بهم

جليسهم او حديث د عبد الله بن مسعود رضي الله عنه حديث موقوف دی او حديث موقوف په مقابله د حديث مرفوع کی مرجوح او متروک وی او یا عبد الله بن مسعود رضي الله عنه انکار کړی دی پر شمیرلو د نیکیو او پر پرېښوولو دشمیر د گناهونو باندی نه پر احداث د جماعت باندی، کما فی سنن الدارمی ج ۱ ص ۶۱ فقال عبد الله بن مسعود ما هذا الذي اراكم تصنعون، قالوا يا عبد الرحمن حصي نعدبه التكبير والتهليل والتسبيح قال فعدوا سيئاتكم فانا ضامن ان لا يضيع من حسناتكم شيء، او ممکنه ده چی عبد الله بن مسعود رضي الله عنه انکار کړی وی پراهتمام ددی فعل باندی لوړ ترخپل حیثیت.

۱۲. په اوقاتو دا جابت کی دعا کول. **پوه سه** چی اوقات دا جابت ږیردی، په دې رساله کی پنځه وقتونه ذکر کول کیږی، اول داذان وخت، دوهم دمقدس جنگ وخت، دریم دباران پروخت کما فی حدیث ابی داؤد ثنتان لا تردان الدعاء عند النداء وعند البأس حين يلحم بعضهم بعضاً وفي رواية وتحت المطر او خلورم دشپې په آخری حصه کی او پنځم تر فرض لمانځه وروسته کما فی حدیث الترمذی: قيل يا رسول الله اي الدعاء اسمع قال جوف الليل الاخر ودبر الصلوات المكتوبات.

دلفظ (دبر) تشریح: پوه سه چی د دبر الصلاة دوه اطلاقه دی، دده اطلاق کیږی پر ما قبل دسلام باندی اودا واضح دی

حڪه چي دبر دشي وروستني جزء ته دشي ويل کيڀري اودوهم اطلاق يي کيڀري پرمابعد اوپر خارج دلمانحہ باندی هم، لکه چي په حديث دمسلم شريف کي راغلي دي: معقبات لايخيب قائلهن دبر کل صلاة ثلاث وثلثون تسبيحة ثلاث وثلثون تحميدة واربع وثلثون تکبيرة اودارنگه په دي مذکور حديث دترمذي شريف کي راغلي دي.

فائده: دبر المکتوبات مابعد دفرائضو ته ويل کيڀري برابره خبره ده که متصل وي او که منفصل وي، په متصل پوري خاص نه دي حڪه چي نبي ﷺ ترغيب ددعا اوتسبيحاتو دواړو ورکړي دي په لفظ ددبر سره. اودا ناممکنه ده چي دواړه په يوه وخت کي متصل دفرائضو وکړل سي، نو که دعا اول وکړل سي تسبيحات به دبر الفرائض نسي او که تسبيحات وکړل نو دعا به دبر الفرائض نسي او جمع به په مابينخ دتسبيحاتو اوددعا کي خلاف سنت سي حالانکه دا دهیچا قول نه دي که اول دعا وسي اوورپسي تسبيحات وويل سي او که بالعکس وسي يوهم خلاف سنت نه دي نو معلومه سوه چي دفرائضو اوددعا فصل په تسبيحاتوسره جائز دي اودارنگه دفرائضو اودتسبيحاتو فصل په دعا سره جائز دي نو دا لازمه سوه چي لفظ د دبر تقاضا داتصال نه کوي، نوکله چي دفرائضو اوددعا فصل په تسبيحاتو سره ددعا ودبر المکتوبات کيدوته ضرر رسوونکي نه دي حڪه چي تسبيحات سنن مرغوبه دي نو دارنگه دفرائضو او

د دعا فصل به په لمانځه سره ضرر رسوونکی نه وی بلکه په طریق اولی سره به ضرر رسوونکی نه وی ځکه چی اتصال د لمانځه د فرأئضو سره اشد دی تر اتصال د تسبیحاتو د فرأئضو سره. د قیامت په ورځ به لمونځ قائم مقام د فرأئضو گرځی نه تسبیحات.

اوفقیاء کرامو^۲ تصریح کړیده چی کم ذکر یابل شی وروسته ترسنتو مؤکدو وکړل سی نودوی ته دبر المکتوبات ویل کیږی علامه شامی^۳ په رد المحتار کی فرمایي: واما ما ورد من الاحادیث فی الاذکار عقیب الصلاة فلا دلالة فیها علی الاتیان بها بعدها لان السنة من لواحق الفریضة وتوابعها فلم تكن اجنبیة عنها، فما یفعل بعدها یطلق علیه انه عقیب الفرائض انتهى (ج ۱ ص ۴۹۴) اومحقق ابن الهمام^۴ په فتح القدير کی فرمایي: وما ورد انه صلى الله علیه وسلم كان یقول دبر كل صلاة لا اله الا الله وحده الی ان قال لا یقتضی وصل هذه الاذکار بل كونها عقیب السنة من غیر اشتغال بما لیس من توابع الصلاة یصح كونها دبرها. انتهى (ج ۱ ص ۳۱۳).

فآئده: پراهل علم باندى پته نه ده چی پیغمبر ﷺ په بعضو اوقاتو کی په هیئت اجتماعیه سره په خطبې د جمعې کی دعاء کړیده لکه په بخاری شریف (ج ۱ ص ۱۴۰) کی روایت دی: فرفع رسول الله صلى الله علیه وسلم يديه يدعو ورفع الناس ايديهم مع رسول الله يدعوون.

اوپه بعضو اوقاتو کی په انفرادی ډول سره یې وروسته ترلمانځه دسهار کړیده یابه یې مخ دقبلې طرف ته وو، کما روى الحاکم وابن ابى شيبه ان رسول الله صلى الله عليه وسلم رفع يديه بعدما سلم وهو مستقبل القبلة فقال اللهم اخلص الوليد الى آخره. وذكره الحافظ ابن كثير في تفسيره (ج ۳ ص ۱۷۲) او يابه یې مخ دقوم طرف ته وو، کما روى ابن ابى شيبه في مصنفه قال ابو الاسود صليت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم فلما سلم انحرف ورفع يديه ودعا.

او وروسته تر فرضو یا وروسته تر سنتو په هیئت اجتماعیه سره ددعا کولو په باره کی ذخیره دا حدیثو ساکت ده، نه پکښی دکولو متعلق روایت موجود دی اونه پکښی دنه کولو روایت موجود دی. دې ته عدم ذکر او عدم دروایت ویل کیږی نوکه څوک دادعوه وکړی چی پیغمبر ﷺ دا دعانه ده کړی نو دایې افتراء پر پیغمبر ﷺ وکړله اودارنگه چی څوک دادعوه وکړی چی پیغمبر ﷺ کړیده نو داهم افتراء ده.

اوکه څوک ووايي چی نبی ﷺ که دادعا کړی وای نو مروی به وای نو مخالف به یې دا ووايي که دادعا یې نه وای کړی نو دانه کول به مروی وای لکه چی داختر دلمانځه دپاره اذان او اقامت نه دی سوی اودا نه کول مروی دی کما فی روایة ابی داؤد ص ۱۶۹ وغیره. پرهه حال په هیئت

اجتماعیه سره ددې دعا متعلق اودارنگه داللهم انت السلام متعلق ذخیره دا حدیثو ساکتہ ده اودعدم ذکر او د ذکر عدم په مابینخ کی فرق نه کول غباوت دی اویا غوایت دی.

فأئده: حدیث قول، فعل، تقریر دپیغمبر عليه الصلاة والسلام ته ویل کیږی نویو کاربه هلته خلاف سنت اوبدعت کیږی چی نه په قول درسول ﷺ سره ثابت وی اونه په فعل اوتقریر سره ثابت وی نو دا دعوه کول چی دا کار بدعت دی حکه چی پیغمبر ﷺ نه دی کړی غباوت دی یاغوایت دی.

فأئده: ترلمانحه وروسته په هیئت اجتماعیه سره ددعا کولو په باره کی فعل درسول الله ﷺ ساکت دی البته قول درسول الله ﷺ ثابت دی هغه حدیث ددبر المتکوبات دی (رواه الترمذی). اوپه دې حدیث کی نه درفع الیدین ذکر سته اونه دحمد اوصلاة ذکر سته نه پکښی دامین اومسح دمخ ذکر سته اونه پکښی دانفراد یاداجتماع ذکر سته، لیکن قاعده داده چی: اذا ثبت الشيء ثبت بادابه ولوازمه. نو پهر حال په دې دعا کی به ددې ادابو رعایت کول کیږی پراپره خبره ده که دادعا په فرأئضو پسی کول کیږی اوکه په سنتو پسی کول کیږی.

فأئده: په شرح دشرعة الاسلام کی لیکل سوی دی: ویغتنم الدعاء بعد المكتوبة قبل السنة علی ماروی عن البقالی (المعتزلی فی الاصول، الحنفی فی الفروع مثل صاحب

الكشاف) من انه قال الافضل ان يشتغل بالدعاء ثم بالسنة، وبعد السنن والاوراد على ماروى عن غيره وهو المشهور المعمول في زماننا فانه مستجاب بالحديث (تعليق الكوكب الدرى ج ٢ ص ٢٩١) قلت: ومثل قول البقاعي مروى عن الامام جعفر الصادق فى الطبرانى. نودعا كول وروسته تر فرأئضو افضله ده په نزد دامام بقالى اودي ته اكثره اكابر ميلان كوى او وروسته ترسنتو افضله ده په نزد دجمهورو، اودا مختاره كريده فقهاء كرامو.

دا بن الهمام^٢ اودا بن عابدين^٣ رايه مخكى ذكرسوه اوابن نجيم^٤ صاحب دبحر فرمايى: لكن عندنا السنة مقدمة على الدعاء الذى هو عقب الفراغ (ج ٨ ص ٣٠٤) او حسن شرنباللى^٥ صاحب دمراقى الفلاح فرمايى: ويستحب للامام بعد سلامه ان يتحول الى جهة يساره لتطوع بعد الفرض، ويستحب ان يستقبل بعده اى بعد التطوع وعقب الفراغ ان لم يكن بعده نافلة يستقبل الناس الى ان قائم ثم يدعون لانفسهم وللمسلمين رافعى ايديهم ثم يمسحون بها وجوههم. انتهى بحذف (اعلى الطحطاوى ص ٢٥٣ الى ٢٥٧) اوابن نجيم^٦ په الاشباه والنظائر كى فرمايى: الاشتغال بالسنة عقيب الفرض افضل من الدعاء (ص ١٢٧ ١٢٨).

صاحب دخلاصة الفتاوى فرمايى: بعد الفريضة الاشتغال

بالسنة اولى من الاشتغال بالدعاء (ج ۱ ص ۹۵). او قسطلانی په ارشاد الساری شرح دبخاری کی فرمایي: وعند الحنفية يكره له المكث قاعداً يشتغل بالدعاء لان القيام الى السنة بعد اداء الفريضة افضل من الدعاء والتسبيح والصلاة (ج ۲ ص ۱۴۴).

فأئده: التزام دما لایلزم او اهتمام دیوه شی لوړ تر خپلی درجې بدعات دی. الله ﷻ پرهغو انصارو انکار کړی دی چی دا حرام په حالت کی خپل کورونوته دشا دطرفه څخه دراتلو اهتمام او التزام یې کړی وو، الله ﷻ فرمایي: وليس البر بان تاتوا البيوت من ظهورها ولكن البر من اتقى واتوا البيوت من ابوابها (سورة البقرة) او عبدالله بن مسعود رضي الله عنه انكار كړی دی پرهغه چاچی وروسته تر لمانځه یې رسته طرف گرځیدل لازم گنیل، حیث قال: لا يجعل احدكم للشيطان شيئاً من صلاته يرى ان حقاً عليه ان لا ينصرف الا عن يمينه (بخاری ج ۱ ص ۱۱۸). او ملا علی قاری^۳ فرمایي: من اصر على امر مندوب وجعله عزمًا ولم يعمل بالرخصة فقد اصاب منه الشيطان من الاضلال (مرقاة ج ۲ ص ۵۳).

پوه سه چی التزام پردوه قسمه دی، یو حقیقی دی چی یوشی لازم او واجب نه وی او اعتقاد دلزوم او دوجوب یې وکړل سی اودا دنذر په صورت کی جائز دی اوماسوا دنذر څخه مکروه اوبدعت دی. دوهم حکمی دی چی یوشی لازم

او واجب نه گهني، ليکن ترخپل حيثيت لوړ اهتمام ورلره ورکوي لکه چي د عبدالله بن سلام رضي الله عنه ابتلاء پکښي راغلي وه او الله ﷻ ورباندي انکار وکي، اونازل سوه: *يا ايها الذين امنوا ادخلوا في السلم كافة ولا تتبعوا خطوات الشيطان (سورة البقرة) اودارنگه انصار په ابتلاء کي راغلي وه او په ليس البر بان تاتوا البيوت من ظهورها سره انکار ورباندي وسو. البته په التزام اودوام کي فرق ضروري دي، التزام ديوه مستحب ممنوع دي، اودوام پر يوه مستحب باندي مطلوب دي. قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: خير العمل ما ديم عليه. وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم احب الاعمال الى الله اذومها وان قل. رواه البخاري ومسلم عن عائشة رضي الله عنها. اودالتزام اوددوام په مابينخ کي عموم او خصوص من وجه دي چي خوک په فرضو ياپه سنتو پسي هميشه دعا کوي اودالتزام سره يي کوي نوده دوام او التزام دواړه وکړل، اوخوک چي په فرضو ياپه سنتو پسي کله کله دعا کوي او التزام کوي نوده التزام وکي ليکن دوام يي ونکي، اوخوک چي په فرضو ياپه سنتو پسي هميشه دعا کوي ليکن نه ورته لازم وايي اونه يي پرتارک باندي انکار کوي نوده دوام وکي او التزام يي ونکي اودبدعت خخه محفوظ سو. البته دعوامو داصلاح دپاره کله کله په فرضو اوسنتو پسي دعا پرېښوول مناسب دي چي په التزام کي مبتلاء نسي.*

فائده: پیغمبر ﷺ د زیارة القبور په وخت کی درې واره دعا کړېده، کما فی مسلم (ج ۱ ص ۳۱۲) جاء النبی صلی الله علیه وسلم البقیع فقام فاطال القيام ثم رفع یدیه ثلاث مرات ثم انحرف. اوتر فرضو اوسنتو وروسته درې واره دعا کول نه مطلوب دی اونه ممنوع دی، امر مباح دی اوهر مباح چی دعوا مو ورباندى عقیده د سنیت پیدا کیږی نو هغه مکروه سی کما فی الشرح الكبير: کل مباح یؤدی الیه ای الی اعتقاد الجهلة سنیتها فمکروه (۵۷۳).

(مسئله فقیهه): ترکم لمانحہ وروسته چی سنت نه وی نو دامام خوښه ده که ولاوریږی او که کنسبنی لیکن مخامخ و قبلې ته به زیات تر مقدار د اللهم انت السلام (الی آخره) نه کنسبنی. (بدائع) او بنآء پر حدیث د ترمذی شریف وروسته تر فرضو د سهار او وروسته تر فرضو د ما بنام په مقدار د لس واره اشهد ان لا اله الا الله الی آخره، ویلو ناسته مستثنی ده (مراقی الفلاح و طحطاوی ص ۲۵۳، ۲۵۲) او امام چی کنسبنی نو خوښه یې ده که رسته طرف ته گرځی او که چپه طرف ته او که قوم ته مخامخ کنسبنی که یې مخامخ څوک لمونځ کوونکی نه وی (بدائع) اوتر کم لمانحہ وروسته چی سنت وی نو امام به په مقدار د اللهم انت السلام اونورو اذکارو کنسبنی بیابه سنت کوی (مراقی الفلاح و طحطاوی ص ۲۵۲) سنت به په هغه ځای کی نه کوی چی په کم ځای کی یې فرض کړی دی (بدائع ج ۱ ص ۱۶۰). البته که

مقتدی وروسته ترفصل اوانتظار پردغه خای سنت وکی
نودا جائز دی (حدیث ابوداؤد).

۱۶ خلورمه مقاله :

په دی مقاله کی مسئله ددعا وروسته ترجنازی ذکر کیری.
وروسته ترنماز جنازه دصفونو تر ماتولو مخکی دعا کول
مکروه دی او وروسته تر صفونو ماتولو دعا کول جائز دی
البته پردعا قبل السلام باندي اکتفا کول دتعامل دسلفو
سره موافق معلومیږی.

دپیغمبر ﷺ اودسلف صالحینو خخه ددی دعا دکولو یادنه
کولو متعلق ذخیره دا حدیثو ساکتته ده، نه پکښی دکولو
روایت موجود دی اونه پکښی دنه کولو متعلق روایت
موجود دی که څوک دادعوه وکی چی پیغمبر ﷺ اوسلف
صالحینو دادعانه ده کړی نودا پر پیغمبر ﷺ باندي افتراء
ده پرهر حال دعا بذات خود عبادت دی اومغز دعبادت دی
لیکن دا خاصه دعانه مطلوب ده اونه ممنوع ده بلکه مباح
ده ځکه چی اصل په اشیاوو کی اباحت دی، کما صرح به
ابن الهمام وغیره ویؤیده مارواه ابوداؤد ان ماسکت عنه
فهو عفو.

اوددی دعاقیاس کول پراذان دصلاة عید باندي غلط قیاس
دی ځکه چی ددی دعا متعلق عدم دذکر، اوعدم دروایت
اوسکوت ثابت دی اوداذان دنماز عید متعلق ذکر دعدم

ثابت دی وهومارواه ابوداودان رسول الله ﷺ صلی العید بلا اذان ولا اقامة و ابابکر و عمر رضی اللہ عنہما (ص ۱۶۹) دعدم ذکر خخه ذکر دعدم جوړول دادسلفیانو اوددوی دمتبعینو غلطه شیوه (عادت) ده.

که خوک دا اعتراض وکی چی دپیغمبر ﷺ اودبعضی صحابه وو رضی اللہ عنہم خخه دا دعا ثابتہ ده چی پیغمبر ﷺ فرمایي اذاصلیتم علی المیت فاخلصوا له الدعاء (رواه ابو داؤد) اوامام کاسانی^۲ فرمایي چی دحضرت عمر رضی اللہ عنہ خخه یووار جنازه وسوه نوآراده بی ددوباره جنازی کولو وکرله نوپیغمبر ﷺ وفرمایيل الصلاة علی الجنابة لاتعاد ولكن ادع للمیت واستغفرله (بدائع ج اص ۳۱۱) اودارنگه امام کاسانی^۲ دابن عباس اودابن عمر اودعبدالله بن سلام رضی اللہ عنہم خخه روایت کړیدی چی ددوی خخه به جنازه وسوه نوپردعا باندی به بی اکتفا کوله. (بدائع ج اص ۳۱۱) نوجواب ددی اعتراض دادی چی حدیث دا بوداؤد ټولو محدثینو اوفقهاوو پردعا قبل السلام باندی حمل کړیدی، اوجواب ددی نورو روایاتو خخه دادی چی دچا خخه جنازه وسی اودعا کوی نودا محل دنزاع نه دی. محل دنزاع دجنازه کونکو دعا ده.

فانده: ددیرو مفسرینو^۳ اوددیرو فقهاوو^۴ دکلام خخه ددی دعامنع معلومیږی او اکثروخه دلیل ندی ذکر کړی اوبعضو دلیل ذکر کړیدی لکه صاحب دبزایه سو چی فرمایي: لا

يقوم بالدعاء بعد صلاة الجنابة لانه دعا مرة لان اكثرها دعاء (هامش هندیه ج ۴ ص ۸۰) یعنی جنازه دعاده اوچی ورپسی دعا وکی نو تکرار دلمانخه دجنازی به لازم سی او ددی عبارت دبزازی دامراده دی چی دسلام خخه وروسته بله دعا وسی نو تکرار ددعا به لازم سی، که ددی عبارت خخه دغه مرادسی نوپه هرلمانخه پسی به دعا منع سی خکه چی دسلام خخه مخکی یووار دعا مسنونه ده، اولکه صاحب دمرقاة ملاعلی قاری[ؒ] چی فرمایی: لانه یشبه الزیادة فی صلاة الجنابة. او تکرار دنماز جنازه اوزیادت پر نماز جنازه باندی هلته لازمیری چی په صفونوکی ولاړوی اودعا وکی، اوچی صفونه مات سی نوبیا داتوهومات نه لازمیری اودی نکتی ته هغه فقهاوو اشاره کپیده چی په لا یقوم بالدعاء سره طویل تعبیر کوی اوپه لا یدعوا سره مختصر تعبیرنه کوی اودغه حکمت دی په منع دستتو کولوکی وروسته ترفرائضو متصل په دغه مکان دفرضو کی.

خوک چی ددی دعا دکراهیت دثابتولو دپاره دا دلیل وایی چی دادعا پیغمبر^ﷺ اوسلفو صالحینونه ده کپی نودا حنفی دلیل نه دی بلکه سلفی دلیل دی اودا دلیل په درو وجهو غلط دی: **اول:** دا افتراء ده پرپیغمبر^ﷺ اوپر سلفو باندی. ددوی خخه ددی دعا متعلق هیخ روایت موجودنه دی اودعدم دذکر اودذکر دعدم په مابینخ کی فرق نه کول

غباوت یا غوايت دی. **دوهم:** داچی دعدم دفعل خُخه عدم دجوازنه ثابتیبری خُکه چی حدیث صرف فعل ته نه ویل کیبری بلکه قول فعل او تقریر درو وارو ته ویل کیبری. او فقهاء اومشائخ چی داتعبیر وکی، نوپه دی کی اختصار وی، مرادیبی داوی چی نه بی کپیدی اونه بی ویلی دی اونه بی اقرار ورکری (فلیراجع الی التعلیق الممجد علی هامش موطاء الامام محمد ص ۱۴۴) **دویم:** داچی دادلیل منقوض دی جمعاً منعاً، پیغمبر ﷺ په اردو اوپه پښتوکی ترجمه دقرآن نه ده کپی او اذان بی په نزد دمحققینو نه دی ویلی او پرتوگ بی بنا پر صحیح روایاتو ندی اغوستی اودارنگه رفع الیدین بی په وخت درکوع وغیره کی کپیده اوپه لمانخه کی بی خبری کپیدی. فافهم.

اوکه خوک اعتراض وکی چی دعبادت دپاره دخپل طرفه وخت مقرر کول مکروه دی لکه چی صاحب دبحر په ضمن دیوه تعلیل کی فرمایی: ولان ذکر الله اذا قصد به التخصیص بوقت دون وقت اوبشیء دون شیء لم یکن مشروعاً حیث لم یرد الشرع به لانه خلاف المشروع (ج ۲ ص ۱۵۹) نوجواب بی دادی چی شرع اووحی ددی دعا متعلق ساکنه ده نودا دعابه بناء پر حدیث دابوداؤد وما سکت عنه فهو عفو، عفو او مباح وی نه مشروع. یعنی فرض واجب، مستحب به نه وی اومکروه به هغه وخت گرخی چی په طور دلواحقو اودمکملاتو دلمانخه دجنازی

و کړل سی، کڼې نومکروه به نوی لکه صاحب د بحر دې ته اشاره کړیده، حیث قال فی البحر: (ج ۲ ص ۱۵۹) ولا یکبر فی طریق المصلی عندابی حنیفة ای حکما للعید ولکن لو کبر لانه ذکر الله تعالی یجوز ویستحب انتهی.

۵ پنځمه مقاله:

په دی مقاله کی حیلہ داسقاط ذکر کیږی. چی دکم مسلمان عاقل بالغ څخه لمونځونه او روژی عمداً یا بلا عمد قضاسی نوپرده باندي قضاء فرض ده اود قضاء نه کولو په صورت کی دی گناهگار دی اوچی څه وخت دزندگی څخه مایوسه سی نوپرده باندي داوصیت کول ضروری دی چی دده دترکی. داموال منقوله اودغیر منقوله ددریمی حصی څخه دهر لمونځ اودهری روژی په مقابله کی تخمیناً دوه دوه کیلو غنم یاددی قیمت مساکینوته ورکول سی اوکه دا وصیت یې ونه کی نودی گناهگار مرسو اوکه ددی سپری مال نه وو او یا دا دریمه حصه یې دفراغت دذمی دپاره ناکافی وه او یا دفسق اودجهل دوجی وصیت یې ونه کی نو وارث وغیره دده دطرفه باقاعدہ حیلہ داسقاط کولی سی. (ماخوذ از رد المحتار ص ۴۹۲ ج ۱).

حیلہ هغه مباح کار یا گفتار ته ویل کیږی چی په هغه سره یوه مقصودته په پوشیده طریقی سره رسایی وسی، صاحب دمفردات فرمایي: الحيلة مايتوصل به الي حالة مافی

خفیه (ص ۱۳۸) او ابن حجر^۳ فرمایی: هی مایتوصل به الی مقصود بطریق خفی. (فتح الباری ج ۱۲ ص ۲۷۴). او صاحب دالاشباه والنظائر فرمایی: هی تقلیب المنکر حتی یهتدی الی المقصود (ص ۴۱۷).

پوه سه چی دحیلې ډیر اقسام دی، په دی رساله کی صرف دوه قسمه یې ذکر کیږی، اول هغه حيله ده چی دتحلیل دحرامو او دابطال دشریعت دپاره وی لکه چی اصحاب سبت دتحلیل دبنکار دپاره کړی وه (قرآن) اوبعضی یهودو دتحلیل دوازگی دپاره کړی وه (بخاری شریف) اوداحيله بلا شکه حرامه ده، دوهمه هغه حيله ده چی دحرامو څخه دخلاصیدو اودفراغت دذمی او داسقاط دواجب دپاره وی لکه چی حضرت ایوب عَلَيْهِ السَّلَامُ کړی وه، قال الله تبارک و تعالی: وخذ بيدك ضغثا فاضرب به ولا تحنث. (سورة ص) اولکه پیغمبر ﷺ چی دیوه مریض غیر شادی شده دحد دزنا دجاری کولو دپاره کړی وه، قالوا مارءینا باحد من الناس من الضر مثل الذی هوبه لو حملنا الیک لتفسحت عظامه. ماهو الا جلد علی عظم، فامر رسول الله ﷺ ان یأخذوا له مائة شمراخ فیضربوه بها ضربة واحدة (رواه ابوداؤد ص ۲۱۴) اودا حيله جائزده، نه مخصوص ده اونه منسوخ ده اودغه مروی دی دعطاء اودشعبی څخه اودا مختاره کړیده احنافو اوشافعیه وو اوحنابله وو. البته دمالکیه وو او دسلفیانو په نزد مشروع نه ده، فلیراجع الی

تفسیر القرطبی (ج ۱۵ ص ۲۱۳ و شرح الاشباه للحموی ص ۴۱۸ وفتح الباری ج ۱۲ ص ۲۷۵).
داحیلہ داسقاط لکہ چی باصلها ثابتہ ده دارنگہ فقہاء کرامو^۳ ددی په مشروعیت باندی تصریح کریده، فلیراجع الی (رد المحتار ج ۱ ص ۲۸۷) والطحطاوی (ص ۲۲۳) والشرح الكبير (ص ۴۹۷) و خلاصة الفتاوی (ج ۱ ص ۱۵۳) والبحر (ج ۲ ص ۹۱) والاشباه والنظائر (ص ۴۱۸) وغیر ذلک.

البته ددی حیلی د مشروعیت دپاره څه شرائط دی چی دهغوی رعایت ډیر ضروری دی: یوداچی دوصیت نه کولو په صورت کی به په وارثانو کی نابالغ او غائب نه وی ددوی دمال څخه تبرع جائز نه ده دوهم داچی په قطار یاداره کی مساکین ناست وی. غنی ته په ورکولو سره فراغت دذمی نه راځی، دریم داچی مساکین په رشتیا مالک کوی دوشتو اودزبانی تملیک څخه ځان ساتی، کماصرح به ابن عابدین فی منة الجلیل ص ۲۲ حیث قال: ویجب ان یدفعها حقیقة لا تحیلا ملاحظا ان الفقیر اذا ابی عن الهبة الی الوسی کان له ذلک ولا یجبر علی الهبة انتهى. نوکه داحیلہ په اشهر حج کی وسوه نو پردی ټولو قبض کونکو باندی به با قاعده حج فرض سی، بل چاته په بخشش سره به بی داحج دذمی څخه نه ساقطیږی.

او کله چی په حیلہ مروجہ کی ددی شرائط خصوصاً ددریم

شرط رعایت نہ کیڑی لہذا پہ دی حیلے مروجی سرہ دمڑی
 دذمی فراغت نہ راخی نوم بی حیلہ داسقاط دہ اوپہ حقیقت
 کی حیلہ داستحصال دہ. پراہل علم بانڈی ضروری دہ چی
 یاددی مفاسیدو اصلاح وکی او یا ددی حیلے انسداد وکی
 چی عوام دغلط فہمی اودخوش ظنی خخہ وساتل سی.

❶ **شپرہمہ مقالہ :**

پہ دی مقالہ کی مسئلہ دتوسل ذکر کیڑی.

پہ دی مقالہ کی لس ۱۰ فصلہ دی:

۱. پہ **اول فصل** کی معانی دتوسل اودوسیلی ذکر کیڑی.
پوہ سہ چی توسل، تقرب تہ ویل کیڑی کما اشیر الیہ فی
 تفسیر ابن جریر (ج ۲ ص ۱۴۲) اودوسیلی ڈیری معنای
 دی. وسیلہ، قربت، سوال محبت تہ ویل کیڑی (ابن جریر ج
 ۲ ص ۱۴۲) اوہغہ شی تہ ویل کیڑی چی پہ ہغہ سرہ داللہ
 ﷺ تہ نژدیکت راخی چی کول دنیکو اوپرینسوول دبدو دی
 اوحاجت تہ ویل کیڑی (روح المعانی ج ۲ ص ۱۲۴) او
 (کشاف ج ۱ ص ۴۱۴) اوتقرب تہ او دجنت یومنزل تہ ہم
 ویل کیڑی (تفسیر مظہری).

(**لطیفہ**) پہ لغت عربی کی اطلاق دوسیلی پرالاتو بانڈی
 وارد دی، لیکن وسیلہ پہ حقیقت کی استعمال اوتحریک
 ددوی دی. پہ دی استعمال اوتحریک سرہ مقصود تہ رسایی
 کیڑی.

۲. په دوهم فصل کی اقسام دتوسل ذکر کیری.

پوه سه چی توسل دوه قسمه دی، شرکی اوشرعی، شرکی دا دی چی یوشخص عبادت دغیر الله ددی دپاره کوی چی داغیر الله ددی شخص حاجات الله ﷻ ته نزدی کی په سورة زمر کی دا ذکر سویدی. الله ﷻ فرمایي: مانعدهم الا لیقربونا الی الله زلفی. اوتوسل شرعی پر پنخه قسمه دی **اول** توسل دی په ایمان سره کمافی قوله تعالی: ربنا آمننا فاغفر لنا ذنوبنا (آل عمران). **دوهم** توسل دی په خپلو اعمالو سره دپاره دقضا دحاجاتو، لکه هغه دری کسانو اصحاب غارچی کړی وو (بخاری شریف) **دریم** توسل دی په اعمال دغیر سره دقضا دحاجاتو دپاره کمافی قوله تعالی: وكان ابوهما صالحا (سورة الکهف) وکما فی قوله تعالی: وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ (سورة الطور) اولکه چی په دی حدیث کی ذکر دی: من قرء القرآن وعمل بما فیہ البس والداه تاجا یوم القیامة (رواه احمد و ابوداؤد) اولکه چی په دی حدیث کی ذکر سویدی: من قرء آية الكرسي حین یاخذ مضجعه آمنه الله علی داره ودار جاره ودویرات حوله (رواه البیهقی بسند ضعیف) او **خلورم** توسل دی په دعاسره کماروی البخاری ان اعرابیا نادى رسول الله ﷺ ان یدعو لیسقى امته، وکما روى الترمذی وابن ماجة. ان رجلا ضریر البصر اتى النبی ﷺ فقال ادع الله ان یعافینی.

پنجم توسل دی په صالحینو سره. اودا پرڅلور قسمه دی:

اول توسل دی په اعمالو او په دعا د صالحینو سره. کما روى البخارى عن مصعب بن سعد مرفوعا: هل تنصرون وترزقون الا بضعفاء کم، وکما روى صاحب شرح السنة فى شرح السنة ان النبى ﷺ کان يستفتح بصعاليك المهاجرين.

دوهم توسل دی په شرکت د صالحینو سره. کما فى قول الله تعالى: وما كان الله ليعذبهم وانت فيهم وما كان الله معذبهم وهم يستغفرون (سورة الانفال) وکما روى البخارى ومسلم: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ياتى على الناس زمان فيغزو فئام من الناس فيقولون هل فيكم من صاحب رسول الله ﷺ، فيقولون نعم فيفتح لهم. الى آخر الحديث وکما روى احمد يقول رسول الله ﷺ الابدال يكونون بالشام وهم اربعون رجلا. يسقى بهم الغيث وينتصر بهم على العداة ويصرف بهم العذاب. وفى كنز العمال عن الطبرانى وغيره مرفوعا ان الله ليدفع بالمسلم الصالح عن مائة من اهل بيت جيرانه. **دريم** توسل دی په محبت کولو د صالحینو سره. اودا قسم په حقيقت کي توسل دی په خپل عمل سره. او **څلورم** توسل دی په جاه او په مخ د صالحینو سره اودا په حقيقت کي توسل دی په محبت کولو د الله ﷻ ددوى سره کما روى البخارى ان عمر بن الخطاب رضى الله عنه توسل بعباس رضى الله عنه. وکما ذکر السدى ان اهل الكتاب يتوسلون بالنبي ﷺ.

پوه سه چي توسل په ذات د صالحينو سره جائز دی او ددی
 خڅه مراد ذات من حيث الذات نه وی، ځکه چي په ذات
 د صالحينو او دغير صالحينو کي فرق نسته ددوی دواړو
 ذات انسان، او حیوان ناطق دی بلکه مراد ورڅخه یو ددی
 څلورو اقسامو وی او کله په یو ماده کي ډیر اقسام موجود
 سی، یادا توسل وی په یوصفت د صفاتو دالله ﷻ سره لکه
 محبت کول دالله ﷻ سو ددوی سره.

۳. په دریم فصل کی آیاتونه دتوسل ذکر کیری. الله ﷻ
 فرمایي: وکانوا من قبل یستفتحون علی الذین کفروا
 (سورة البقرة) ذکر السدی أنهم کانوا إذا أشدت الحرب
 بینهم و بین المشرکین أخرجوا التوراة و وضعوا أيديهم
 علی موضع ذکر النبي صلی الله تعالی علیه وسلم وقالوا:
 اللهم إنا نسألك بحق نبيك الذي وعدتنا أن تبعثه في آخر
 الزمان أن تنصرنا اليوم علی عدونا فينصرون (روح
 المعانی ج ۱ ص ۳۲۰) داتوسل دی په جاه او په محبت
 د صالحينو سره. او الله ﷻ فرمایي: وما كان الله ليعذبهم
 وانت فيهم (سورة الانفال) داتوسل دی په شرکت د صالحينو
 سره او الله ﷻ فرمایي: وكان ابوهما صالحا (سورة الكهف)
 داتوسل دی په نیکو اعمالو او په جاه د صالحينو سره او
 الله ﷻ فرمایي: وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ
 ذُرِّيَّتَهُمْ (سورة الطور) داتوسل دی په اعمالو او په قرابت

دصالحینو سره اوالله ﷺ فرمایی: وابتغوا الیه الوسيلة (سورة المائدة) داتوسل دی په خپلو اعمالو او طاعاتو سره. **پوه سه** چی لکه څنگه چی توسل په طاعاتو سره منافی نه دی، دتوسط دمعلم سره چی مورته تعلیم دطاعاتو وکی، دارنگه توسل په اخلاص اوپه احسان سره په طاعاتو کی منافی نه دی دتوسط دمرشد سره چی مورته تعلیم او ارشاد دطرق داحسان اوداخلاص وکی. نوکله چی عبادات او اخلاص په دوی کی وسیله ده. اوتعلیم دمعلم او ارشاد دمرشد وسیله ده دحصول ددی عباداتو او دخالص دپاره نو وسیله دوسیله به ضرور وسیله وی.

۴. په **څلورم فصل** کی احادیث دتوسل ذکر کیږی.

پیغمبر ﷺ فرمایی چی هغه درو کسانو چی په غار کی بند سوی وه، توسل وکی په خپلو اعمالو سره (رواه البخاری) او فرمایی: هل تتصرون وترزقون الا بضعفاء کم (رواه البخاری) او حضرت عمر رضی الله عنه وفرمایل: اللهم إنا كنا نتوسل إليك بنبينا صلى الله عليه وسلم فتسقينا، وإنا نتوسل إليك بعم نبينا فاسقنا فيسقون. (رواه البخاری) دا توسل دی په شرکت دصالحینو سره اوپه دعا اوپه جاه دصالحینو سره.

(سوال) په ظاهره ددی حدیث څخه معلومیږی چی توسل په امواتو سره نه صحیح کیږی.

(جواب) توسل په امواتو سره جائز دی لکه په سورة كهف

کی راغلی دی چی اللہ ﷺ ددوو یتیمانو خزانه دنیک مر پلار دوجی محفوظ ولرله اولکه په طبرانی صغیر اوکبیر اویبھی اونورو کی روایت دی، ان عثمان بن حنیف رضی اللہ عنہ قال لرجل کان له حاجة الی عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ ان یاتوضا ثم یتاتی المسجد ویصلی رکعتین ثم یقول اللهم انی اسئلك واتوجه الیک بنبینا محمد صلی اللہ علیہ وسلم نبی الرحمة یامحمد انی توجهت بک الی ربی. اودحدیث دحضرت عمر رضی اللہ عنہ خخه درې جوابه دی. **اول:** داچی په استسقاء کی شرکت دصالحینو مطلوب وی اودا قسم توسل په ژوندو سره کیږی، دامواتو شرکت زموږ دقدرت او دعلم خخه خارج دی، اودارنگه په استسقاء کی توسل په دعاسره مطلوب وی اودعا کول په امواتو زموږ دقدرت اودعلم خخه خارج دی. **دوهم:** جواب دادی چی په دی حدیث کی توسل په امواتو سره موجود دی. حضرت عمر رضی اللہ عنہ وفرماییل: بعم نبینا، نوداپه حقیقت کی توسل دی په جاه اوپه وجه دپیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم سره، **دویم:** جواب دادی چی مقصود دحضرت عمر رضی اللہ عنہ تعلیم ددرو خبری وو چی توسل په مفضول سره جائز دی سره دوجوده دفاضل، نودا تواضع سوله وایشار الیه العینی والعسقلانی فی شرح البخاری فلیراجع الی کتاب الاستسقاء.

فائدة: په دی حدیث دبخاری شریف کی اوپه حدیث دضریر البصر کی چی پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم ورته دا دعا وبنووله: اللهم انی

اسالك واتوجه اليك بنبيك نبى الرحمة (رواه الترمذى وابن ماجة والبخارى فى تاريخه) واضح رد دى پر منكرينو دتوسل باندى.

۵. په پنجم فصل كى آثار دسلف صالحين ذكر كبرى په حق دتوسل كى.

حضرت عمر رضي الله عنه توسل وكى په حضرت عباس رضي الله عنه سره په استسقاء كى (رواه البخارى وغيره) اوتوسل وكى حضرت معاويه رضي الله عنه په يزيد بن الاسود رضي الله عنه سره په استسقاء كى (رواه ابن سعد فى طبقاته ج ۲ ص ۴۴۴) قال الحافظ ابن كثير فى البداية والنهاية (ج ۸ ص ۳۲۴) وهو مختلف فى صحبته. وكان اهل الشام يستسقون به وقد استسقى به معاوية والضحاك بن قيس، كان يمشى فى ضوء ابهامه فى الليلة المظلمة ذاهبا الى صلاة العشاء بالجامع بدمشق واتيأ الى قريته. توفى سنة احدى وسبعين ۷۱ هـ. او عثمان بن حنيف رضي الله عنه يوه حاجت مند سړى ته وويل چى توسل وكه په پيغمبر صلى الله عليه وسلم سره، رواه الطبرانى فى الصغير والكبير اوبلال بن حارث مزنى رضي الله عنه توسل بالدعاء وكى چى قبر دپيغمبر صلى الله عليه وسلم ته راغى اووى ويل: استسقى امتك (رواه البيهقى فى دلائل النبوة، والبخارى فى تاريخه وابن ابى شيبة فى مصنفه وذكر الزرقانى ج ۸ ص ۷۷ وابن عبد البر فى الاستيعاب ج ۲ ص ۴۲۴ والحافظ ابن حجر فى الفتح ج ۲ ص ۴۱۲)، او

عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا اہل مدینہ تہ دقحط دلیری کیدو
 دپارہ دا تدبیر ور ونبووی چی دیغمبر ﷺ پر قبر سربیرہ
 پہ چت کی مہ وکی. داعمل توسل سوپہ متعلقات دیغمبر
ﷺ سرہ (رواہ الدارمی فی مسندہ ج ۱ ص ۲۳) او خالد بن
 ولید رضی اللہ عنہ بہ پہ غزواتوکی توسل عملی کوی پہ
 ورینتانو مبارکو دناصیہ دیغمبر ﷺ سرہ چی پہ توپی
 کی بی ایسی وہ. (ذکر فی البدایة والنهاية ج ۷ ص ۱۱۳)
 اوسعد بن ابی وقاص او خالد بن ولید رضی اللہ عنہ توسل وکی
 پہ پیغمبر ﷺ سرہ، کما فی ازالة الخفاء (ج ۲ ص ۱۶۸) ان
 عمر بعث جندا الی مدائن کسری و امر علیہم سعد بن ابی
 وقاص وجعل قائد الجيش خالد بن الوليد، فلما بلغوا شط
 الدجلة ولم يجدوا سفينة، تقدم سعد وخالد فقالا يا بحر
 انك تجرى بامر الله فبحرمة محمد ﷺ وبعده عمر رضی اللہ عنہ
 الا خلیتنا والعبور، فعبر الجيش بخيله وجماله ورجاله الی
 مدائن ولم تبتل حوافرها.

۲. پہ شپرم فصل کی کلام دائمه اربعه وو ذکر کیری پہ حق
 دتوسل کی:

امام عبد الوهاب شعرانی اونور دامام ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ
 خخہ روایت کری دی چی: اذا صح الحديث فهو مذهبي. او
 پہ جواز دتوسل کی احادیث صحیحہ غیر منسوخہ ثابت
 دی لکہ چی پہ فصل خلورم کی ذکر سوہ.

او امام مالك رحمۃ اللہ علیہ وویل منصور باچا تہ: لم تصرف

وجهك عن النبي صلى الله عليه وسلم وهو وسيلتك
ووسيلة ابيك آدم عَلَيْهِ السَّلَامُ الى الله تعالى. بل استقبله
واستشفع به فيشفع الله فيك (نقله الخفاجي في شرح
الشفاء ج ۳ ص ۳۹۸ وهكذا في المواهب اللدنية ووفاء
الوفاء).

او امام شافعي رَحِمَهُ اللهُ به توسل كوي په امام ابوحنيفه
رَحِمَهُ اللهُ سره، كما روى الخطيب البغدادي في تاريخه ج
۱ ص ۱۲۳ بسند صالح ان الامام الشافعي يجيء الى
ضريح الامام ابي حنيفة يزوره فيسلم عليه ثم يتوسل الى
الله تعالى في قضاء حاجاته.

او امام احمد بن حنبل رَحِمَهُ اللهُ به توسل كوي په پيغمبر
صَلَّى اللهُ سره، قال ابن مفلح في الفروع ج ۱ ص ۵۹۵ : يجوز
التوسل بصالح، وقيل يستحب، قال احمد في منسكه
الذي كتبه للمروزي انه يتوسل بالنبي صلى الله عليه وسلم
في دعائه وجزم به في المستوعب وغيره، وفي شواهد
الحق ص ۱۶۶ : انه توسل الامام احمد بن حنبل بالامام
الشافعي رَحِمَهُ اللهُ حتى تعجب ابنه عبد الله بن احمد بن
حنبل من ذلك، فقال الامام احمد له ان الشافعي كالشمس
للناس.

۷. په اووم فصل كى كلام دمشقو ذكر كبرى په حق
دتوسل كى: ابن الهمام رَحِمَهُ اللهُ فرمايى: ويسئل الله
حاجته متوسلاً الى الله بحضرة نبيه ثم قال يسأل النبي

صلى الله عليه وسلم الشفاعة فيقول يا رسول الله اسألك الشفاعة، يا رسول الله التوسل بك الى الله (فتح القدير ج ۲ ص ۳۳۷). او امام ترمذی په جامع ترمذی کی دتوسل باب عقد کړی دی، حيث قال باب ما جاء في الاستفتاح بصعاليك المسلمين، ثم اخرج حديث فانما ترزقون وتنصرون بضعفاءكم.

او امام غزالی رحمته الله عليه فرمایي: يقول الزائر، اللهم قصدنا نبيك مستشفعين به اليك ذنوبنا وفي آخره ونسألك بمنزلته عندك وحقه عليك، (احياء العلوم ج ۱ ص ۲۲۰). او قاضی شوکانی په تحفة الذاكرين (ص ۱۲۲) کی فرمایي: وفي الحديث حديث عثمان بن حنيف دليل على جواز التوسل. او په تحفة الاحوذی شرح دترمذی (ج ۴ ص ۲۸۲) کی مسطور دی: قال الشوکانی فی رسالته الدرر النضيد: ان التوسل به صلى الله عليه وسلم يكون في حياته وبعد موته، وفي حضرته وغيبته. او حافظ ابن حجر رحمته الله عليه فرمایي، په حديث دتوسل د عمر بن الخطاب کی په عباس رضي الله عنهما سره: يستفاد من قصة العباس استحباب الاستشفاع باهل الخير والصلاح واهل بيت النبوة (فتح الباری ج ۲ ص ۴۹۷)، او دارنگه فرمایلي دی حافظ بدر الدين عيني^۲ په عمدة القاري کی په باب داستسقاء کی، او علامة آلوسی^۳ بغدادی په روح المعانی ج ۲ ص ۱۲۸ کی فرمایي: انا لانرى بأساً في التوسل الى

الله بجاه النبي صلى الله عليه وسلم عند الله حيا ميتا، ويراد من الجاه معنى يرجع الى صفة من صفاته تعالى، مثل ان يراد به المحبة التامة المستدعية عدم رده وقبول شفاعته، وقال العلامة بعد اسطر، بل لا رأي بأساً ايضاً بالاقسام على الله تعالى بجاهه صلى الله عليه وسلم بهذا المعنى، ثم قال العلامة بعد اسطر: ان التوسل بجاه غير النبي صلى الله عليه وسلم لا بأس به ايضاً، ان كان المتوسل بجاهه مما علم ان له جاهاً عند الله كالمقطوع بصلاحه وولايته (مثل عمران) وامامن لاقطع في حقه بذلك فلا يتوسل بجاهه (مثل الشيخ عبد القادر الجيلاني) لما فيه من الحكم الضمني على الله تعالى بما لم يعلم تحققه منه عز شأنه انتهى ما في روح المعاني. خلاصه دكلام دعلامه آلوسي داده چي توسل په پيغمبر او په هغه اولياوو سره چي ولايت دهغوي قطعي وي، په وحى سره ثابت وي جائز دي او توسل په هغه اولياوو سره چي ولايت دهغوي قطعي نه وي، په وحى سره ثابت نه وي جائز نه دي ليكن زموږ داكابرو دعلامه آلوسي سره په دې كې اتفاق نسته، حكه چي يوسړي په ظاهر كې مؤمن او مسلمان وي نو دهغه سره نكاح جائزه ده، په هغه پسي اقتداء جائزه ده. جنازه ورباندي جائزه حالانكه دده ايمان او ولايت جزئي نه دي، په وحى سره ثابت نه دي نو چي يوسړي په ظاهر كې مؤمن وي، صالح وي، نو توسل به ورسره هم جائز وي حكه چي

بي له وحی خخه، نه دچاپه ايمان باندی جزم کیدی سی او نه دچاپه صلاح اوولایت باندی جزم کیدی سی.

اوپه تالیفات د شاه ولی الله اودشاه عبد العزیز رحمۃ اللہ علیہما کی په کثرت سره توسل موجود دی، اوشاه محمد اسحق په مائة مسائل کی فرمایي: يجوز دعاء الاستفتاح بحرمۃ الشهر الحرام والمشعر الحرام وقبر نبيك ﷺ اوشاه اسماعیل رحمہ اللہ په تقوية الايمان کی فرمایي: يجوز ان يقول اللهم اني اسالك بوسيلة فلان من الاولياء، اوتصريح کريده قطب الزمان حضرت مولانا رشيد احمد گنگوهی او حکيم الامت حضرت مولانا محمد اشرف علی تھانوی، او شيخ الاسلام حضرت مولانا حسين احمد مدنی، اوشارح دابوداؤد حضرت مولانا خليل احمد انصاری مهاجر مدنی، اوشیخ الحدیث والتفسیر مولانا حسین علی مجددی، او امین اللہ فی الارض شیخ الحدیث حضرت مولانا نصیر الدین الغرغشتوی رحمۃ اللہ علیہم په خپلو مکتوباتو او ملفوظاتو اوتصنیفاتو کی په جواز دتوسل باندی، اوزما والد صاحب جامع المعقول والمنقول حضرت مولانا حبیب اللہ زروبوی به فرمایل چی دا طائفه نجدیه په خپله دبرکت اودجاه خخه خالی ده نودبل چا دپاره به یی هم نه منی، اومرشدنا امام العلماء والصلحاء حضرت مولانا محمد عبد المالک صدیقی رحمہ اللہ تعالیٰ به سلسله مبارکه لوستله اوپه هغه کی توسل موجود دی اوحضرت العلامه

شيخ الحديث مولانا عبد الحق رحمه الله تعالى به ڏير وخت په دعا کي توسل کوي.

۸. په اتم فصل کي دتوسل څخه دانکار کونکو دلائل ذکر کيږي:

منکرين دتوسل کله تمسک کوي په قول دالله تعالى سره: مانعدهم الا ليقربونا الى الله زلفى (سورة الزمر) اوکله تمسک کوي په قول دپيغمبر ﷺ سره: انه لا يستغاث بي انما يستغاث بالله تعالى (طبراني في المعجم الكبير) اوکله تمسک کوي په اثر دحضرت عمر رضي الله عنه سره چي توسل يې ونه کي په پيغمبر ﷺ سره (بخاري شريف) اوکله تمسک کوي په قول دفقهاوو سره: گره قوله بحق رسلك وانياءك اوبحق البيت لانه لاحق للخلق على الخالق (الدر المختار، كتاب الخطر والاباحة، فصل البيع) اوکله اعتضاد حاصلوي په قول دعلامه آلوسي رحمته الله سره: واما اذا كان المطلوب منه ميتاً او غائباً فلا يستريب عالم انه غير جائز. وقال آلوسي ايضاً: واما القسم على الله باحد من خلقه مثل ان يقال اللهم اني اقسم عليك او اسالك بفلان الا ما قضيت حاجتي فعن ابن السلام جواز ذلك في النبي صلى الله عليه وسلم لانه سيد ولد آدم ولا يجوز ان يقسم على الله بغيره من الانبياء والملائكة والاولياء، لانهم ليسوا في درجته، ويرشح كلام المجد ابن تيمية بمنع التوسل بالذات، والقسم على الله باحد من

خلقه مطلقاً، وقال التاج السبكي: ويحسن التوسل والاستغاثة بالنبي صلى الله عليه وسلم الى ربه ولم ينكر ذلك احد من السلف والخلف حتى جاء ابن تيمية فانكر ذلك، وقال العلامة الآلوسی ايضاً رداً على السبكي: وانت تعلم ان الادعية الماثورة عن اهل البيت الطاهرين وغيرهم من الائمة ليس فيها التوسل بالذات المكرمة، صلى الله عليه وسلم (روح المعاني ج ۲ ص ۱۲۵، ۱۲۶).

فائدة: مسمى په ابن تيمية سره درې اشخاص دي، اول ابو البركات احمد تقى الدين دي، دي مشهور دي په ابن تيمية سره، نسب يې دادى احمد بن عبد الحلیم بن عبد السلام مجد الدين بن عبد الله بن ابى القاسم بن محمد بن خضر بن على بن عبد الله بن تيمية. دا ابن تيمية وفات سوى دي په سنه اوه سوه اته ويشت (۷۲۸) هجرى كى. دوهم عبد السلام مجد الدين دي چى مؤلف دمنتقى دي، دا جد (نيكه) دي دمشهور ابن تيمية وفات سوى دي په سنه شپږ سوه دوه پنځوس (۲۵۲) هجرى كى، اودريم محمد فخر الدين دي چى ورور دي د عبد الله بن ابى قاسم، او اكا دي د عبد السلام مجد الدين، او وفات سوى دي په سنه شپږ سوه دوه ويشت (۲۲۲) هجرى كى. (البداية والنهاية ج ۱۴ ص ۱۳۵، و ج ۱۳ ص ۱۸۵، و ص ۱۰۹).

۹. په نهم فصل كى دمنكرينو ددلائلو جوابونه ذكر كيږي: جواب دآيت دسورة زمر څخه دادى چى په دې آيت كى

توسل شرکی ذکر سوی دی، عبادت دغیر الله شرک جلی دی. اوجواب دحدیث دطبرانی خخه دادی چی په سند دده کی ابن لهیعه راغلی دی اوپه تقریب التهذیب کی لیکل سوی دی چی کله چی دوه کتابونه وسوخیدل نو پرده باندی خلط راغی، بل جواب ورخخه دادی چی داحدیث معارض دی داقوی سره، ددې حدیث دبخاری شریف سره: فبینما هم كذلك استغاثوا بادم ثم بموسى ثم بمحمد صلى الله عليه وسلم (ج ۱ ص ۱۹۹) باب من سال الناس تکثراً نوحمل کیری به حدیث دطبرانی پرباب دادب باندی لکه چی حدیث دبخاری: ما انا حملتکم ولكن الله حملکم محمول دی پرباب دادب مع الله باندی، اویابه حدیث دطبرانی حمل کیری پرعزیمت باندی چی عزیمت دادی چی استغاثه وکړل سی په مسبب الاسباب سره. اوجواب داطر دحضرت عمر رضی الله عنہ په خلورم فصل کی تیرسو. اوجواب دعبارت ددر مختار دادی چی داقول چی: لاحق للخلق على الخالق، معارض دی ددې حدیث دشیخینوسره: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم يامعاذ هل تدري ما حق الله على عباده، وما حق العباد على الله، په دې حدیث کی تصریح ده چی دمخلوق حق پرخالق باندی سته اودارنگه معارض دی دحدیث دطبرانی صغیر سره، رواه عن عمر بن الخطاب رضی الله عنہ مرفوعاً، وفيه فقال آدم عليه السلام اسالك بحق محمد الا غفرت لي، اومعارض دی دحدیث دابن ماجه سره، وفيه

وبحق السائلين عليك. نولابدی سوه دجمع اود تطبیق
 خخه، هغه داده چی دحق دوې معناوی دی، یوه هغه واجب
 دی چی دفاعل خخه صادریری اضطراراً، بی له ارادې خخه
 اوداسی واجب اوحق پرالله ﷺ بانندی ممتنع دی په نزد
 داهل السنه والجماعت بانندی خلافاً للمعتزلة اودوهم
 هغه واجب دی چی الله تعالی یې پرخیل ذات التزام کړی
 وی تفضلاً، اوداحق پرالله ﷺ بانندی ثابت دی په
 نصوصوکی، اویا ددر مختار عبارت محمول دی پرسد
 دباب دتوهم یعنی توسل په لفظ دحق سره که خه هم چی
 جائز دی لیکن په کم مقام کی چی موهم داعتنال وی نو
 مکروه دی، لقوله عَلَيْهِ السَّلَامُ اتقوا مواضع التهم،
 اخرجہ البخاری فی تاریخه. اوجواب دعبارت دروح
 المعانی خخه دادی چی دعلامه آلوسی صاحب دروح
 المعانی په نزد بانندی توسل په انبیاء عَلَيْهِمُ السَّلَامُ سره اوپه
 هغه اولیاوو سره چی ولایت دهغوی منصوصی وی جائز
 دی اوتاسی ناجائز اوشرك ورته وایاست (فلیراجع الی ج ۲
 ص ۱۲۸) البته دصاحب دروح المعانی سره زمور مشائخ
 په دوو مسائلوکی موافقت نه کوی، یوداچی دصاحب
 دروح المعانی په نزد بانندی توسل په هغه اولیاوو سره چی
 ولایت دهغوی منصوصی نه وی ناجائز دی اوجواب ددې
 په اووم فصل کی ذکر سو، دوهم داچی دده په نزد طلب
 ددعا دغائب خخه اودمړی خخه ناجائز دی اوزمور مشائخ

فرمایی چی طلب ددعا دغائب خخه ناجائز دی او طلب ددعا دمپی خخه دفنا دقبر خخه جائز دی په نزد دهغه چا چی په سماع الموثی بانندی قائل وی او عبث دی په نزد دهغه چاچی دسماع الموثی خخه منکر وی. او توسل په غائب او په میت دواړو سره جائز دی چی توسل په جاه او په عمل ددوی سره وی، حکه چی دار او مدار ددی توسل پر استحضار او پر تصور ددوی بانندی دی او په دی کی شه بدی نسته، البته چی توسل په شرکت سره وی نو داپه حاضر او ژوندی سره کیږی نه په غائب او میت سره.

۱۰. په **لسم فصل** کی مسئله داقسام ذکر کول کیږی:

پوه سه چی اقسام په الله ﷻ دی ته ویل کیږی چی لکه یوسری وواپی چی زمادی قسم وی په الله ﷻ بانندی چی نن به باران اوروی اودی ته همت او عزیمت هم ویل کیږی اودا جائز دی، کما روی احمد عن ابی هریره رضی الله عنه مرفوعاً: **رُبَّ اشعثٍ اغبر مدفوع بالابواب لو اقسام علی الله لا برة** ای اقسام بالله علی الله، وروی البخاری والبزار معناه. او اقسام په غیر الله بانندی ناجائز دی، کما روی الترمذی عن ابن عمر مرفوعاً **من حلف بغیر الله فقد كفر او اشرك، قلت: هو محمول علی التغلیظ، او اقسام په جاه دپیغمبر ﷺ سره لکه چی وارد دی په دلائل الخیرات کی، ونقسم به عليك اذ هو اعظم من اقسام بحقه عليك، دسلف صالحینو خخه ماثور نه دی لیکن جائز دی حکه چی داپه حقیقت کی**

توسل دی په یوه صفت دصفتو دالله تعالی سره لکه دالله تعالی محبت کامله کول سوه دپیغمبر ﷺ، اودا رایه دعلامه آلوسی^۳ ده (کما فی روح المعانی ج ۲ ص ۱۲۸).
پوه سه چی توسل په ذوات فاضله سره جائز دی، البته داپه حقیقت او مال کی توسل دی په یوه صفت دصفتو دالله تعالی سره.

❖ اوومه مقاله :

په دې مقاله کی مسئله دسماع الموتی ذکر کیری. دسماع الموتی په اړوند په اهل علمو کی اختلاف دی سلفاً خلفاً. حضرت ابوظلحه او حضرت عمر او حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہم روایت دسماع الموتی کړی دی دپیغمبر ﷺ څخه، کما فی مغازی صحیح البخاری او دارنگه عبدالله بن مسعود او عبدالله بن سیدان رضی اللہ عنہما روایت دسماع الموتی کړی دی دپیغمبر ﷺ څخه (کما فی فتح الباری ج ۷ ص ۳۰۳ عن الطبرانی) او حضرت عائشه صدیقہ رضی اللہ عنہا انکار کړیدی دسماع الموتی څخه او اثبات دعلم او ادراک یې کړیدی دموتی دپاره، کما فی مغازی صحیح البخاری او بعضی علماء فرمایي چی عائشه صدیقہ رضی اللہ عنہا رجوع کړیده دخپل قول څخه په دلیل دحدیث دامام احمد او دمحمد بن اسحاق سره دعائشه صدیقہ رضی اللہ عنہا څخه چی په دې حدیث کی اثبات دسماع موجود دی په شان دحدیث

د ابو طلحه رضي الله عنه (كمافي الفتح ج ۷ ص ۳۰۴) اويہ دليل د حديث دمسند دامام احمد سره دعائشه صديقه رضي الله عنها خخه. قالت: لما دفن عمر معهم فوالله ما دخلته الا وانا مشدودة على ثيابي حياء من عمر. په دي حديث كي اثبات درؤيت دي دميت دپاره، اوسماع مثل درؤيت ده اويہ دليل دحديث دترمذي سره چي عائشه صديقه رضي الله عنها مخاطبه وكړه دخپل ورور عبد الرحمن متوقفي سره (باب زيارة القبور للنساء) نو كه مري نه اوريدى نو مخاطبه به دده سره داسي واي لكه مخاطبه دمعدوم اودجماد سره.

اودارنگه ظاهر دكلام دقتادة خخه (احياهم الله حتى اسمعهم قوله) كمافي مغازي صحيح البخاري دادى چي مري نه اوري، ليكن دتابعي رايه داصحابو رضي الله عنهم رايي ته نه رسيږي. اودامام ابوحنيفه رحمته الله عليه خخه دسماع الموتى په باره كي روايت ثابت نه دي نه نفياً او نه اثباتاً او چاچي ويلى دي چي امام ابوحنيفه^٢ سماع الموتى نه مني نو دا تخريج دي دمستلي دكتاب الايمان خخه، ان من حلف لا يكلمه اقتصر على الحياة فلو كلمه بعد موته لا يحنث لان المقصود منه الافهام والموت ينافيه لانه لا يسمع فلا يفهم. اوچاچي ويلى دي چي امام ابوحنيفه^٢ سماع الموتى نه مني نو دا تخريج دي دكلام دامام ابوحنيفه^٢ خخه چي: اذا صح الحديث فهو مذهبي. او مشائخ دمذهب

حنفی پہ دې مسئلہ کی مختلف دی، بعضی سماع الموتی منی او بعضی بی نہ منی، لکہ ابن الہمام پہ شرح دہدایہ کی پہ ابتداء د کتاب الجنائز کی دې تہ اشارہ کریدہ. نوکہ حوک سماع الموتی نہ منی نو د حنفیت خخہ نہ خارجیری او ابو یعلیٰ حنبلی عدم سماع تہ ترجیح ور کریدہ (روح المعانی ج ۲۱ ص ۵۵) او فرقہ سلفیہ پہ سماع الموتی باندی قائلہ دہ. ابو البرکات ابن تیمیہ او شمس ابن القیم پہ خپلو تصنیفاتو کی پہ دې تصریح کریدہ (فلیراجع الی اقتضاء الصراط المستقیم ص ۳۲۲ و کتاب الروح ص ۴ والنونۃ ص ۱۴۵ وغیرھا) او امام بخاری[ؒ] او ابن جریر[ؒ] او ابن کثیر[ؒ] او امام سیوطی[ؒ] پہ نزد سماع الموتی ثابتہ دہ. او علامہ آلوسی بغدادی[ؒ] ہم پہ سماع الموتی باندی قائل دی، فرمایي: والحق ان الموتی یسمعون فی الجملة، اما بان یخلق اللہ تعالیٰ فی بعض اجزاء المیت قوۃ یسمع بها متی ماشاء اللہ تعالیٰ، واما بان یکون ذلك السماع للروح بلا وساطة قوۃ فی البدن انتھی (روح المعانی ج ۲۱ ص ۵۷) قلت: وفي الشق الثاني نظر وهو ان الروح بعد الموت فی علیین او فی سجین مثلاً وبعدهما من فناء القبر ومن سائر المواضع سواءً فیلزم جواز المخاطبة بالاموات من كل موضع. اللهم الا ان يقال ان التكلم من قرب البدن شرط لسماع الروح، كما ان التكلم والسماع عند الهاتف شرطاً للسمع.

خوك چي سماع الموتى نه مني نوددوي سره صريح حديث
 نسته، نه قوي اونه ضعيف. دوي تمسك كوي په دې قول
 دالله ﷺ سره: فانك لاتسمع الموتى (سورة النمل) اوپه دې
 قول دالله ﷺ سره: وما انت بمسمع من في القبور (سورة
 الفاطر) چي په دوي كې نفي داسماع ده اونفي داسماع
 مستلزم ده دنفي دسماع دپاره. اوبعضي منكرين تمسك
 كوي په قول دالله ﷺ سره په حق دحضرت عزيز عليه السلام
 كې: قال كم لبثت قال لبثت يوماً او بعض يوم (سورة
 البقرة) چي حضرت عزيز عليه السلام نه اوازونه اوريدل اونه
 يې رهاگاني ليدى كني نو ويلى به يې واي چي ډيره موده
 مو تيره كړه او ممكنه ده چي دا منكرين قياس وكې پريده
 باندې چي بيده نه اوري لكه الله ﷻ فرمايي: فضربنا على
 اذانهم في الكهف سنين عدداً (سورة الكهف) نومرپه په
 طريق اولي سره نه اوري.

اودا منكرين وايي چي په كمو احاديثو كې سماع الموتى
 ثابته ده نوهغه ظني دي اومعارض دي دقرآن سره، نوپه
 دوي كې به مناسب تاويل كول كيږي مثلاً چي دوي
 محمول دي پراول وخت داېشوولوپه قبر كې پر خصوصيت
 دپيغمبر ﷺ باندې.

اومثبتين دسماع الموتى استدلال كوي په ۱. حديث
 دبخاري شريف سره: انه يسمع خفق نعالهم. داحديث واضح
 دليل دي پرسماع دمُرده گانو ددنيا څخه. اوپه دې حديث

کی نه احتمال دمعجزی سته اونه دکناپی سته. ۲. اودا رنگه مثبتین استدلال کوی په حدیث دبخاری شریف سره چی پیغمبر ﷺ په دریمه ورخ پر کناره دقلیب بدر ودریدی اود حضرت عمر رضی الله عنه په جواب کی بی وفرمایل: والذی نفس محمد بیده ما انتم باسمع لما اقول منهم. دا حدیث واضح دلیل دی پرسماع دمردگانو د دنیا خخه اوپه دی حدیث کی دا تاویل چی سماع خاص ده په اول وقت دوضع پوری نه جاری کیږی.

او جواب دآیتونو خخه دادی چی قرآن ساکت دی دسماع اود عدم سماع دموتی خخه اوصریح دی په نفی داسماع کی، لیکن دنفی داسماع خخه نفی دسماع نه لازم کیږی، نه دملزوم خخه نفی نه نفی دلازم لازم کیږی، اونه دنفی دمطواع خخه نفی دمطواع لازم کیږی، اوکله چی دا آیتونه نازل سوی دی دپاره دتسلی دپیغمبر ﷺ چی ستاپه تذکیر سره که کفار راهیابی نه حاصلوی نو غمجن کیږه مه، نوبنا پردی باندی مراد دموتی اودمن فی القبور خخه ژوندی کافر دی چی مشابه دی دمردگانو سره، اوپه تشبیه کی لابدی وی دامر جامع خخه چی موجودبه وی په مشبه او مشبه به دواړو کی، لیکن په مشبه به کی به اوضح یا اقوی وی، او په دی آیتونو کی امر جامع عدم سماع نسی کیدی داپه طرفینو کی موجود نه دی، نو امر جامع به عدم سماع نافع او عدم دانتفاع پر مسموع وی په دلیل دآخر طرف دآیت

سرہ، ان تسمع الا من يؤمن بايتنا وهم مسلمون. اوپہ دي امر جامع کی نفی دمقید راغلی ده اونفی دمقید پہ عرف کی راخی پہ نفی دقید سرہ، اوپہ لغت کی راخی پہ درو طریقو سرہ: پہ نفی دقید سرہ، پہ نفی داصل اودمطلق سرہ، پہ نفی ددواپو سرہ، لکہ نفی دغلام زید راخی پہ دي سرہ چی غلام دی لیکن دزید نہ دی بلکه دعمر و غلام دی، یادزید مملوک دی لیکن غلام نہ دی بلکه آس دی، یانہ غلام دی اونہ دزید دی بلکه دعمر و آس دی.

نو بناء پردی قاعده باندي قرآن محتمل دسمع اوعدم سماع دواپو سو، مثبتین دسمع به وایی چی نفی دمقید راغلی ده پہ نفی دقید سرہ چی پہ طرفینو کی سماع سته لیکن انتفاع منتفی ده او منکرین به وایی چی نفی دمقید چی سماع نافعہ ده راغلی ده پہ طرفینو کی، لیکن پہ طرف دمشبه کی نفی دمقید راغلی ده پہ نفی دقید سرہ اوپہ طرف دمشبه به کی نفی دمقید راغلی ده پہ نفی داصل اود مطلق سرہ، اوپہ دي قاعدی سرہ دا اعتراض ساقط سو چی عائشه صدیقه او عمر او ابن مسعود او ابو طلحه رضی اللہ عنہم قول عرب دی نو اختلاف یی پہ فهم دقرآن کی خرنگہ پیدا سو، پرہر حال چی قرآن محتمل سو نواحادیث معارض دقرآن سرہ نسول او تاویل تہ حاجت پاتہ نسو.

اوجواب دقصی دحضرت عزیز رضی اللہ عنہ خخہ دادی چی دحضرت عزیز رضی اللہ عنہ پہ لاعلمی بنکارہ کولو کی دوه

احتماله دی، یوداچی نه ده څه اوریدل اونه یې څه لیدل، اودا بعید دی انبیاء عَلَيْهِمُ السَّلَامُ په برزخ کی اوپه قبور وکی ژوندی دی. بل احتمال دادی چی دا لاعلمی بنکاره کول دوجی دنسیان څخه وه چی طاری سوی وو په انتقال سره دحالت موت څخه حالت دحیات ته، لکه ددی نظیر موجود دی په سورة المؤمنین کی، قال کم لبثتم فی الارض عدد سنن ﴿٥٠﴾ قالوا لبثنا یوماً اوبعض یومٍ. اوحمل پر نسیان بانندی قریب دی. پر انبیاء عَلَيْهِمُ السَّلَامُ بانندی خطاء اونسیان طاری کیږی.

(لطیفه) په قرآن مجید کی دحضرت عزیز عَلَيْهِ السَّلَامُ تر خارق العاده واقعی وروسته دحضرت ابراهیم خارق العاده واقعه ذکرده اوپه هغه کی نداء راغلی ده هغو څلورو مارغانوته چی ټوټی ټوټی سوی دی. قال الله تعالی: ثم ادعهنّ یاتینک سعياً. نو تعجب دی چی مړه مارغان اوری او مړ پیغمبر ﷺ نه اوری.

اویو جواب دقیاس کولو څخه دمیت پر نائم بانندی دادی چی نائم اوری ځکه چی آواز ورته وسی چی پورته سه نو پورته سی. بل جواب یې دادی چی کله سماع الموتی په حدیث سره ثابتته سوه نو جواز دقیاس پاته نسو.

اوهغه احناف چی استخراج یې کړی دی دجزیه دکتاب الایمان څخه، نو جواب یې دادی چی په دغه جزیه پسی بله جزیه ذکرده چی یوسری قسم وکی: ان ضربتک فعبدی

حرّ اوییا وروسته ترمرگ یې ووهی نو داسې نه حانث کیږی، اوفقهاوو ورته دلیل داویلی دی: لان الضرب اسم لفعل مولم یتصل بالبدن، وایلام لایتحقق فی المیت. کما فی الهدایة نولکه څنگه چی ددې جزئی څخه دا استخراج غلط دی چی امام ابوحنیفه رحمۃ اللہ علیہ عذاب دقبر نه منی، نو دارنگه داوولی جزئی څخه دا استخراج غلط دی چی مړی نه اوری، بلکه ویل کیږی به چی دار او مدار دایمانو پر عرف باندي دی، اوپه عرف کی مړی قابل دایلام نه دی نو دا سړی به نه حانث کیږی. اوپه شرع کی قابل دایلام دی، الله ﷻ په ده کی یوه نوعه دحیات ایردی چی په هغې سره ادراک د عذاب کوی اودارنگه په عرف کی مړی قابل دفهم اوداجابت نه دی، نو دا سړی به نه حانث کیږی اوپه شرع کی قابل دفهم اوداجابت دی، الله ﷻ په ده کی یوه نوعه دحیات ایردی چی په هغې سره فهم دکلام دملائکو اودزائرینو اونورو کوی اواجابت کوی جواب ورکوی.

فأئده: سماع الموثی په اول وقت دوضع پوری خاص نه ده په دلیل حدیث مرفوع دابن عباس رضی اللہ عنہما سره: ما من احدٍ یمر بقبر اخیه لمسلمٍ کان یعرفه فی الدنیا فیسلم علیه الا ردّ الله علیه روحه حتی یردّ علیه السلام. ذکر ابن عبد البر وصححه کما فی اقتضاء الصراط المستقیم لابن تیمیة. وما قال الحافظ ابن رجب الحنبلی انه ضعیف بل

منکر، فلا يقاوم قول الاكثرين. اوپه دليل دحديث مرفوع دابن عمرو رضي الله عنهم سره، اخرج الطبراني في الاوسط وفيه لا يسلم عليه احد الا ردوا عليه الى يوم القيامة. اوپه دليل دحديث مرفوع دابي هريرة رضي الله عنه سره، اخرج الحاكم وصححه البيهقي، وفيه لا يسلم احد الا ردوا عليه الى يوم القيامة، كما في شرح الصدور للسيوطي في باب زيارة القبور ص ۸۴ او ۸۵. اوپه دليل ددي سره چي كه خه هم روح بدن ته په اول وقت دوضع كي اعاده كولي سي ليكن په احاديثو سره دوضع خخه قبل هم دامواتو كلام وغيره ثابت دي، كما اخرج الشيخان عن ابي سعيد الخدري رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم اذا وضعت الجنابة واحتملها الرجال على اعناقهم فانكانت سالحة قالت قد موني، وان كانت غير سالحة قالت يا ويلها اين تذهبون بها يسمع صوتها كل شيء الا الانسان، فلو سمعه الانسان لصعق، نوددي خخه معلومه سوه چي په امواتو كي يوه نوعه دحيات ابتداءً موجوده ده، داعادي دروح په وقت پوري خاص نه دي.

۱۸ اتمه مقاله :

په دي مقاله كي مسئله داجرت پر ختم دقرآن باندي ذكر كيږي.

پوه سه چي پر دم (رقيه) باندي اخرت اخيستل جائز دي. په

دلیل حدیث دابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سره، چي یوحربی کافر چي لرم چیچلی وو، په سورة فاتحه سره یې دم کی اوکم اجرت چي یې ورسره مخکی مقرر کړی وو هغه یې ورڅخه واخیستی، او پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم چي خبرسو نودده تحسین یې وکی، اووې فرمایل: قد اصبتم. اودا اجرت یې حلال طیب وگرزوی اووې فرمایل: اقساموا لی واضربوا لی معکم سهماً، رواه البخاری ج ۱ ص ۳۰۴. اوپه بل روایت دبخاری شریف (ج ۲ ص ۸۵۴) کی دا الفاظ وارد دی: ان احق ما اخذتم علیه اجراً کتاب الله. اوددې روایت څخه داهم معلومه سوه چي حلالوالی ددې مال ددې وجی راغلی دی چي دا اجرت دی، نه ددې وجی چي دامال دحربی دی، اوامام طحاوی په کتاب الاجارات کی فرمایي: وكذلك نقول نحن ايضا لابس بالاستیجار علی الرقی والعلاجات کلها وان کنا نعلم ان المستاجر علی ذلك قد یدخل فی ما یرقی به بعض القرآن (شرح معانی الآثار ج ۲ ص ۲۲۳). اوعلامه بدر الدین عینی په عمدة القاری کی په شرح حدیث دابوسعید خدری رضی اللہ عنہ کی په حواله دقرطبی سره فرمایي: چي داجواز مذهب دامام ابوحنیفه رحمۃ اللہ علیہ هم دی (عینی ج ۱۲ ص ۹۵).

پوه سه چي لکه څنگه چي قرآن ددم اورقیه په اراده باندي ویل او اجرت ورباندي اخیستل جائز دی، ځکه چي په دې کی ثواب مقصودنه وی بلکه یو دنیوی مقصد حاصلیدل

مقصود وی نودغه ډول په دعوه کی دکامیابی دپاره او دکور دمبارک کیدو دپاره اودنورو جائزو مقاصدو دپاره ختم کول اوپه هغه باندی اجرت اخیستل به هم جائز وی، په دې کی ثواب مقصودنه وی بلکه یودنیوی مقصد حاصلیدل مقصود وی.

پوه سه چی دایصال ثواب دپاره ختم کول جائز دی اودې ختم کوونکې ته په طور داکرام اوپه طور دتصدق مال ورکول هم جائز دی. لیکن پردې ختم باندی اجرت اخیستل مختلف فیه دی، بعضی فقهاء فرمایي: چی جواب اصح دی کما فی الهدایة ج ۴ ص ۴۶۱، واختلفوا فی الاستیجار علی القبر مدة معلومة قال بعضهم لایجوز وقال بعضهم یجوز وهو المختار کذا فی السراج الوهاج، وکما فی وقف البحر ج ۵ ص ۲۲۸: فان المفتی به جواز الاخذ علی القراءة، وکما فی رد المحتار فی الاجارة الفاسدة عن الجوهرة واختلفوا فی الاستیجار علی قراءة القرآن مدة معلومة قال بعضهم لایجوز، وقال بعضهم یجوز وهو المختار انتهى. اوبعضی فقهاء په عدم دجواز قائله دی کما فی حاشیة البحر ج ۵ ص ۲۲۸: عن الرملی، اقول المفتی به جواز الاخذ استحساناً علی تعلیم القرآن لا علی القراءة المجردة کما صرح به فی التتارخانیة وفی رد المحتار ج ۲ ص ۵۶، قال العینی فی شرح الهدایة، ویمنع

القاری للدنیا والاخذ والمعطی آثمان. اوکله چی دقاری
دپاره ثواب نسته نوچاته به شه ایصالِ ثواب وکی.

نوکلہ چی ددی اجرت پہ اړوند پہ حل اوپہ حرمت کی
اختلاف دی نوحرمت ته به ترجیح ورکول کیږی، که شه هم
چی تطبیق بی هم کیدی سی چی ددی اجاری تقیید راسی
په یوه مکان پوری نواجرت اخیستل جائز دی، اوکه
تقییدی نه وی راغلی نو ناجائز دی.

پوه سه چی په رمضان کی حافظ په تراویحو کی ختم دقرآن
وکی اوده ته شه مال ورکول کیږی نو ددی ورکول
اواخیستل جائز دی، ځکه چی دا مال حافظ ته په طور
داکرام ورکول کیږی، دا اکرام معروفه دی نه اجرت
معروفه، لکه په حدیث دانس رَضِيَ اللهُ عَنْهُ کی: ان رجلاً من
کلاب سال النبی صلی الله علیه وسلم عن عسب الفحل،
فنهاه فقال یا رسول الله انا نُطْرَقُ الفحل فنکرّم، فرخص له
فی الکرامة (رواه الترمذی) دې تفرقی ته اشاره سوپده.
اوکه دامال اجرت سی نواکثره اکابر فرمایي: چی دا اجرت
دی پر تلاوت باندي اونا جائز دی اوبعضی اکابر فرمایي:
چی اجرت هم جائز دی، دا اجرت دی پر امامت مسنونه
باندي، نه پرمجرد امامت باندي اونه پرمجرد تلاوت او
ختم باندي، که دا حافظ په رمضان کی په مسجد ددی
محلہ کی خارج دلمانځه څخه ختم وکی نومستحق ددی
اجرت نسی شمېرل کیدی. دا حافظ هلته مستحق داجرت

شمپرل کیدی سی چی دامسنون لمونخ په مسنونى طريقي سره ادا کړې لکه چی دجمعی دورخی پر امام داقید اېښوول کيږی چی دسهار په لمانځه کی به سورة ألم تنزیل او سورة دهر وایی اودجمعی په لمانځه کی به سورة اعلى او سورة غاشیه وایی.

۹ نهمه مقاله :

په دې مقاله کی داهل میت دطرف داطعام مسئله ذکر کيږی.

۱. داهل میت دطرفه تصدق على المساکين هروخت جائز دی چی په وارثانو کی نابالغ او غائب نه وی کمافی الهندية ج ۵ ص ۳۴۴: وان اتخذ طعاماً للفقراء كان حسناً اذا كانت الورثة بالغين. فان كان فى الورثة صغير لم يتخذوا ذلك من التركة، كذا فى التتارخانية. ۲. اوداهل میت دطرفه پابندی درسم او رواج هروخت ناجائز ده کما فی البزازية على هامش الهندية ج ۴ ص ۸۱، ويكره اتخاذ الطعام فى اليوم الاول والثالث وبعد الاسبوع والاعياد، وفى جنائز رد المحتار عن المعراج قال هذه الافعال كلها للسمعة والرياء فيتحرز عنهما لانهم لا يريدون بها وجه الله تعالى. ۳. اوداهل میت دطرفه ضيافت اودعوت تردرو ورخو پوری منع دی يعنى دا کار منع دی. خوړل يې منع دی، کما فى الهندية ج ۵ ص ۳۴۴: ولا يبأح اتخاذ

الضيافة ثلاثة ايام المصيبة، واذا اتخذ لابس بالاكل منه كذا في خزنة المفتيين. البته خواص به دخورلو خخه حان ساتي، كه خواص دخورلو خخه منع نسي نو عوام به دپخولو خخه منع نسي. ۴. اوداهل ميت دطرفه طعام د حاجت اود ضرورت جائزدي مثلاً چي داهل ميت تعلق دارنه وي، يابي مروته وي، اود طعام دخريد اوفروخت خه انتظام نه وي اودغه محمل دي د اثر د ابوذر رضي الله عنه چي ده وصيت وكي چي زما ميلمنوته به پسه ذبح كوي (كما في البداية والنهاية ج ۷ ص ۱۲۵).

بعضي فقهاء فرمايي چي داهل ميت دطرفه دعوت او ضيافت جائزدي په دليل د حديث د ابو داؤد شريف سره: فلما رجع صلى الله عليه وسلم استقبله داعي امرته فجاء فجيئ بالطعام فوضع يده الى آخر الحديث چي پيغمبر صلى الله عليه وسلم داهل ميت دطرفه دعوت قبول كي، او اراده دخورلويي وكړه. ليكن چي معلومه سوه چي داشاة بي له اجازي د مالكه ذبح سوي دي نو خوراك يي ورخخه ونه كي (رواه ابو داؤد في باب الشبهات من كتاب البيوع) ليكن نورو فقهاوو ددي سره موافقت نه دي كړي خكه چي په حديث كي دوي نسخي دي يوه نسخه (داعی امره) ده بي له اضافته، اودانسخه صحيح ده او په دي نسخه باندي استدلال ددي بعضي فقهاوو نه صحيح كيږي، اوبله نسخه (داعی امرته) ده، په اضافت سره (داعی دبنخي دمړي) نو

بیا استدلال دده صحیح سو، لیکن دا حدیث معارض دی
 د حدیث دابن ماجه اود مسند دامام احمد سره چی روایت
 یی کپی دی د جریر رضی اللہ عنہ خخه، کنا نعد الاجتماع الی
 اهل المیت وضعهم الطعام من النیاحة. اودا حدیث قول
 دی اومحرّم دی، اوتشریح عام ده، نوراجح به گرخی پر
 حدیث دابوداؤد بانندی چی فعل دی اومبیح دی اوجزئی
 واقعه ده، اویا حدیث دابوداؤد په حمل کیپی پرطعام
 د حاجت بانندی، اودارنگه حدیث دعائشه صدیقه رضی اللہ عنہا
 : انها كانت اذا مات المیت من اهلها فاجتمع لذلك النساء
 ثم تفرقن الا اهلها وخاصتها ، امرت ببرمة من تلبينة
 فطبخت ثم صنع ثريد فصبت التلبينة عليها قالت كلن منها
 فانی سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول: التلبينة
 مجمة لفواد المریض تذهب ببعض الحزن (رواه البخاری ج
 ۲ ص ۸۱۵) محمول دی پرطعام د حاجت بانندی چی دکور
 خلگ یی و خوری، اود طبیعت خخه یی دروندوالی کم سی.

❶ لسمه مقاله :

په دې مقاله دبخاری شریف د آخری باب تشریح کول کیپی:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ. وَالصَّلٰةُ وَالسَّلَامُ عَلٰی سَیْدِنَا خَیْرِ
 خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَعَلٰی اٰلِهِ وَاَصْحَابِهِ وَاتَّبَاعِهِ اَجْمَعِیْنَ.
امابعد: فان اصدق الحدیث کتاب الله واحسن الهدی هدی محمد

صلى الله عليه وسلم وشرّ الامور محدثاتها وكلّ محدثة بدعة ، وكل بدعة ضلالة، وكل ضلالة في النار، وبالسند المتصل منا الى شيخ الاسلام والمسلمين امير المؤمنين في الحديث ابي عبد الله محمد بن اسماعيل بن ابراهيم بن المغيرة بن بردزبة البخارى الجعفي اليماني رضي الله تعالى عنه ونفعنا الله بعلومه آمين. قال:

باب قول الله تعالى ونضع الموازين القسط ليوم القيامة وأن أعمال بني آدم وقولهم يوزن. وقال مجاهد: القسطاس العدل بالرومية، ويقال: القسط مصدر المقسط وهو العادل، وأما القاسط فهو الجائر. حدثنا أحمد بن إشكاب حدثنا محمد بن فضيل، عن عمارة بن القعقاع، عن أبي زرعة، عن أبي هريرة رضي الله تعالى عنه وعنهم قال قال النبي صلى الله عليه وسلم كلمتان حبيبتان إلى الرحمن، خفيفتان على اللسان، ثقيلتان في الميزان سبحان الله وبحمده، سبحان الله العظيم.

امام بخارى رحمته الله عليه په صحيح بخارى كى درې اتيا ۸۳ كتابونه راوړي دي او كتاب الرد على الجهمية وغيرهم التوحيد، آخري كتاب دى، اودرې زره اته سوه شپږ شپيته ۳۸۲۲ بابونه يې راوړي دي اودا باب آخري باب دى. اوننه زره يوكم اتيا ۹۰۷۹ احاديث يې راوړي دي، اودا حديث آخري حديث دى، په دې آخري باب او آخري حديث كى ډير مباحث دى، زه به ورڅخه لس ۱۰ مباحث ذكر كوم په طريقي دانتهاب سره، هغه لس مباحث دادى:

۱. غرض او مقصد دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د عقد کولو څخه ددې باب. ۲. مناسبت ددې باب د سابق باب سره وهو باب قراءۃ الفاجر والمنافق واصواتهم وتلاوتهم لایجاوز حناجرهم ۳. مناسبت ددې باب د کتاب الرد علی الجهمیة وغیرهم التوحید سره ۴. مناسبت ددې باب د اول باب د صحیح بخاری سره، وهو کیف کان بدء الوحي الی رسول الله صلی الله علیه وسلم ۵. تشریح د ترجمۃ الباب ۶. لطائف ددې سند ۷. مناسبت ددې حدیث د ترجمۃ الباب سره ۸. تشریح د حدیث ۹. مسائل مستنبطه ددې حدیث ۱۰. براءة الاختتام.

۱. **اول مبحث:** غرض دامام بخاری د عقد کولو څخه ددې باب رد دی پر بعضو فرقو باندی چی انکار کوی د وزن او د میزان څخه، هغه معتزله دی، دمعتزله وو دا اصول دی چی د عقل او وحی تعارض راسی نوعقل مقدم کوی پروحی باندی او په ظاهره وزن د اعمالو او د اقوالو معارض دی د عقل سره ځکه چی وزن د موجوداتو کول کیږی او اعراض وروسته تروجود معدوم سی او اعاده دمعدوم محاله ده، او وزن دهغه موجوداتو کول کیږی چی قائم بنفسها وی، او دا اعراض که اعاده یې بالفرض وسی نوقائم بغیرها به وی، او بیا وزن دهغه قائم بنفسها کول کیږی چی د قبیلې څخه دهغو اجسامو وی چی څه ناڅه ثقل او دروندوالی لری.

جواب ددي دليل دادی چي وزن داعراضو ممکن فی نفسہ دی حڪه چي دتحقق دده خخه محامل فی ذاته نه لازمیري. اوهر ممکن چي اخبار ورخخه وسي په وحی کی نوقوع دده حق وی، تاویل ته محتاجه نه وی، نهایت داچی تفیض الی الله بی وکړل سی، نه انکار او تحریف.

۲. **دوهم مبحث:** لکه په تیر باب کی چي امام بخاری[ؒ] فرق کړی وو په مابینخ دمتلو اودتلاوت کی، چي متلو قدیم دی اوتلاوت حادث دی اودایي رد کړی وو پر حنبله وو باندی، اودارنگه رد یي کړی وو پرهنه چاچی قائل دی پراتحاد دتلاوت اودمتلو باندی، نودغه رنگه امام بخاری په موجوده باب کی ردوکی پر معتزله وو باندی.

۳. **دریم مبحث:** په دې باب کی رد دی پر غیر جهمییه وو باندی، په دې آخری کتاب کی امام بخاری[ؒ] دالهیات اونورو مسائل ذکر کوی اورد کوی پرهنه فرقو باندی چي دعوه داسلام کوی اوپه زیغ کی مبتلا سوی وی.

۴. **خلورم مبحث:** مناسبت ددي باب داوّل باب داوّل حدیث سره دادی چي په اول باب کی امام بخاری[ؒ] دا اشاره وکړه چي دمشروعیت دار او مدار پر انتساب باندی دی وحی ته عبارت دوحی ته یا اشارت او اقتضاء او دلالت او اعتبار دوحی ته. اودار اومدار داثابت پر حُسن نیت او لُلهیت باندی دی. اوکم اعمال اونور چي حُسن نیت پکښی موجود وی نوددوی پرثواب باندی دباطلیدو خطرہ وی،

چی په دنیا کی په من او اډی سره، او په آخرت کی د حقوق العباد په معاوضه کی په ورکولو سره کالعدم سی نوچی وزن یی وسی نوامن یی راسی دباطلیدو او دکالعدم کیدلو څخه.

بل مناسبت یی دادی چی اول حالت داعامل نسبت دی وحی ته، او آخری حالت یی وزن دی. بل مناسبت یی دادی چی دار او مدار دثقل په وزن کی دوه دی یو اخلاص او للهیت دوهم عظمت درتبی دیوه قول یا دععمل، په اول حدیث کی اول مذکور دی او په آخری حدیث کی آخری مذکور دی.

۵. پنجم مبحث: تشریح دترجمة الباب داده چی واضع دمیزان الله ﷺ دی (قرآن) اوصاحب دمیزان، سرپرست یی حضرت جبرائیل علیه السلام دی کما فی القسطلانی عن حذیفة رضى الله عنه موقوفاً. او وزن کوونکی حضرت عزرائیل علیه السلام دی، کما فی البیهقی عن انس رضى الله عنه مرفوعاً، اودا وزن به په نگرانی دحضرت آدم علیه السلام کی کیبری، روه الطبرانی فی المعجم الصغیر مرفوعاً، که څوک اعتراض وکړی چی موازین جمع ده، او قسط مفرد دی، جوابونه یی دوه دی، یوداچی قسط په اصل کی مصدر دی. واحد او جمع پکښی برابر دی. دوهم داچی مضاف پکښی مقدر دی ای ذوات القسط.

پوه سه چی د ظاهر د قرآن څخه دا معلومیږی چی تلې

(ترازوگان) ڊيري دي، دمختلفو موزوناتو دتللو دپاره جلا جلا تله ده ددنيا دتلو په شان، ليکن اکثره مشائخ فرمايي چي تله يوه ده او تعبير ورڅخه سوي دي په صيغې دجمع سره دتفخيم او عظمت دپاره، يادوجي دتعدد دانواعو دموزوناتو اودانواعو دبنديگانو.

قوله وان اعمال بني آدم..... الي آخره. ظاهر دادی چي دهرچا اعمال او اقوال به تلل کيږي. استثناء پکښي نسته، ليکن محققين فرمايي چي ددې څخه هغه کسان مستثنی دي چي بې حساب به جنت ته ځي، او دغه رنگه هغه کفار ورڅخه مستثنی دي چي نه يې نيکي کړي وي اونه يې ماسوا دکفر څخه بدی کړي وي.

پوه سه چي کيفيت دوزن يادادی چي تجسد او تمثیل به راسی په دې اعمالو او اقوالو کي، کماهو مروی عن ابن عباس (رضي الله عنه)، اويا دادی چي عمل نامې به تلل کيږي، کما یشیر اليه ما رواه الترمذی مرفوعاً من حديث عبد الله بن عمرو بن العاص (رضي الله عنه) من ثقل البطاقة على تسعة وتسعين سجلاً. او يادادی چي کله چي دانسان ايجاد سوي تلې، حرارت اوتيزی او بلندی اونور اعراض تلې نوکه دا الهی تله اعراض وتلې نوپه دې کي څه استبعاد نسته، پوه سه چي حکمت په وزن کي اظهار دقدرت دي، او اتمام دحجت دي پر بنديگانو باندي.

پوه سه چي امام زرکشي دبعضو علماوو څخه روايت کړي دي چي رجحان او ثقل دوزن په آخرت کي برعکس ددنيا درجحان او دثقل دي، په آخرت کي به ثقل راځي په لوړيدو سره او خفت به راځي په کښته کيدو سره، او استناد يې کړي دي په دې قول دالله تعالي سره: اليه يصعد الكلم الطيب. يعني په قبولو سوو کلماتو کي صعود راځي، او استناد يې کړي دي په دې قول دالله تعالي سره: ولکنه اخلد الي الارض، يعني په غيرو قبول سوو کلماتو او اعمالو کي مخکي ته ميلان موجود وي. او قسطلاني پردې رد کړي دي، حيث قال هو غريبٌ مصادمٌ لقوله تعالي: واما من ثقلت موازينه اي لم يقلل واما من سعدت موازينه، اودارنگه داتوجيه مخالفه ده داصل مسلم څخه، وهو ان النصوص تحمل على ظواهرها مالم ييمنع مانع.

قوله بالرومية. امام بخاري آيت دسورة بنى اسرائيل ته اشاره وکړه دمناسبت دآيت دسورة انبياء دوجي څخه، او پردې قول دمجاهد باندي که څوک اعتراض وکړي چي الله تعالي فرمايي: انا انزلنه قرآنا عربيا، چي قرآن په عربي کي نازل سوي دي نورومي ژبه څنگه پکښي راغله، جوابونه يې درې دي: ۱. اول داچي اعتبار دغالب دپاره دي نه دنادر دپاره. ۲. دوهم دادی چي مراد دآيت دادی چي طرز او طريقه يې عربي ده، داعراب ترکیب او قواعد پکښي

دعربیت مطابق جاری کیری، ۳. دریم دادی چی دلته توافقی دلغتینو راغلی دی. قسطاط په عربی کی هم عدل ته ویل کیری، امام راغب^۲ فرمایي چی قسطاس میزان ته ویل کیری، او تعبیر په ده سره کول کیری دعدالت څخه.

قوله: ويقال القسط مصدر المقسط : پوه سه چی صاحب د قاموس فرمایي چی قسط په کسري د قاف سره عدل ته ویل کیری په شان د اقساط، او حصي ته، او رزق ته او میزان ته هم ویل کیری، او امام راغب^۲ فرمایي چی قسط په کسري د قاف سره: ان ياخذ نصيب غيره، یعنی جور ته هم ویل کیری، او اقساط: ان يعطي قسط غيره، وذلك انصاف^۳ يقال قسط الرجل اذا جار واقسط الرجل اذا عدل. نو قسط عدل او جور دواړو ته ویل کیری. او قسط په فتحی د قاف سره اعوجاج فی الرجلين ته ویل کیری (مفردات امام راغب^۲) او جورته ویل کیری. او زجاج فرمایي چی ثلاثی په معنی درباعی سره راغلی دی قسط الرجل او اقسط الرجل په معنی د عدل الرجل وارد دی لیکن کم دی او مشهور دادی چی د قسط الرجل معنی جار الرجل ده. او د اقسط معنی عدل ده. پرهر حال قسط په معنی د عدل سره قلیل اونادر دی.

که څوک سوال وکی چی قسط مصدر دمقسط نه دی بلکه اقساط مصدر دمقسط دی، جوابونه یې دوه دی، یو جواب داچی مراد ددې قائل دادی چی قسط ماخذ د اقساط دی

يا مراديهي دادی چي قسط مصدر دی په حذف دزوا آندو سره، بل جواب دادی چي مراد ددې قائل دادی چي قسط اسم مصدر دی په معنی داقساط سره لکه چي دقاموس په کلام کی ذکر سوه چي قسط په معنی داقساط سره راځي، اودارنگه دزجاج دکلام څخه هم معلومه سوه.

قوله: واما القاسط فهو الجائر. امام بخاری لفظ دقاسط چي په آیت: واما القاسطون فكانوا لجهنم حطباً (سورة الجن) کی راغلی دی دقسط دمناسبت دوجی ذکر کی، یعنی دقاسط معنی جائزده، چي ماخوذ دقسط څخه سی په فتحی دقاف سره، اودارنگه چي ماخوذ دقسط څخه سی په کسري دقاف سره لکه چي مخکی تیر سوه.

شپږم مبحث: پوه سه چي دا حدیث غریب دی په شان داوول حدیث دبخاری شریف، احمد بن اشکاب په کسري دهمزه سره، اوفتحه هم جائز ده، اودا لفظ غیر منصرف دی اوبعضی وایی چي منصرف دی او عدم دانصراف یې بناء دی پرعجمة اوپر معرفة باندي برابره خبره ده که په کسري دهمزه سره سی اوکه په فتحی سره سی اوهغه تانیث معنوی چي حاصل سوی وی په تاویل دجماعت سره غیر مؤثروی، کما صرحوا به.

عن ابی زرعة، په زاء سره. پوه سه چي حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په تقریب التهذیب کی پنځه ابو زرعه ذکر کړی دی، یوبجلی کوفی دی چي په دې سند کی ذکر دی، دده

په نوم کی اختلاف دی، بعضی وایی چی نوم دده هرم دی اوبعضی وایی نوم دده عمرو دی، وغیر ذلک. دوهم دمشق دی نوم دده عبد الرحمن بن عمرو دی. دریم رازی دی چی یو دحفاظو خخه ددنیا دی، نوم دده عبید اللہ بن عبد الکریم دی، حافظ ابن کثیر^۲ (په البدایة والنہایة ج ۱۱ ص ۳۷ کی) لیکلی دی چی کله به دده ملاقات وسو دامام احمد بن حنبل^۳ سره، نوامام احمد^۴ به یوازی فرأئض کول اودده دمذاکرې دپاره به یې مندوبات پرېنبول، اودی دامام احمد^۵ تروفات شل کاله وروسته په دوه سوه یوشپيته ۲۲۱ هجری کی وفات سوی دی.

فائده: محمد بن بشار^۶ فرمایي چی حفاظ ددنیا خلوردی ۱. ابو زرعہ دی په ری کی ۲. محمد بن اسماعیل دی په بخارا کی ۳. مسلم بن حجاج دی په نیشاپور کی ۴. عبد اللہ بن عبد الرحمن دارمی دی په سمرقند کی. انتہی

او خلورم ابو زرعہ شیبانی دی، نوم دده یحییٰ بن ابی عمردی، او پنجم هغه ابو زرعہ دی چی روایت کوی دابو ادريس خولانی خخه په ترمذی شریف کی دا ابو زرعہ یا هغه بجلي کوفی دی او یا مجهول دی. او ابو هريرة رضي الله عنه عریف او نمائنده داصحاب صفة دی، نمائنده زمور دطالبانودی، گردان او استحضر دحدیثو به یې کوی په اول ثلث دشپي کی.

۷. اووم مبحث دی په تشریح دمتن کی: حبیبان فعیل دی

په معنی دمفعول سره اوتآء پکښی راغلی ده دوجی دالحاق څخه دهغه فعیل سره چی په معنی دفاعل سره وی لکه په ان رحمة الله قریب من المحسنین کی بالکل راغلی ده. په یوه توجیه کی مشهوره داده چی چی کلمتان خبر مقدم دی اوپه مابعد کی ددې صفات دی، اوسبحان الله وبحمده سبحان الله العظيم دوی جملې دی. حرف عاطف پکښی محذوف دی، او منصوب دی په اعراب حکائی سره اوپه تاویل دلفظ سره مبتدا واقع سوی دی. او کمال ابن الهمام فرمایي چی کلمتان سره دصفاتو مبتدا ده اوما بعد یې خبردی.... اودغه توجیه مناسبه ده دذوق سلیم سره.

۸. **اتم مبحث** دې په مناسبت دحدیث کی دترجمة الباب سره، په دې حدیث کی ذکر دمیزان راغلی دی عبارة، او ذکر دوزن دا قوالو راغلی دی، دارنگه دافعالو راغلی دی دلالة.

۹. **فهم مبحث** دی په بیان داحکام مستنبطه وو کښی، ددې حدیث شریف څخه دا معلومه سوه چی وزن اومیزان حق دی اودا معلومه سوه چی مسجع کلام منکرنه دی، اومنکر هغه مسجع دعا یا بل شی دی چی په تکلف سره وی اودا معلومه سوه چی تسبیح مهم دی په نسبت سره حمدته، حکه چی دحمد متعلق که څه هم چی تملأ المیزان رواه مسلم وارد دی لیکن تسبیح یې مکرر راوړه اومقدم یې کړله اوپه جنت کی جنتیان به تسبیح اول وایی او حمد په

وروسته وایي، قال الله تعالى: دعواهم فيها سبحانه الله وتحيتهم فيها سلام و آخر دعواهم ان الحمد لله رب العالمين. اودا معلومه سوه چي سلب درذآئلو مهم دي په نسبت سره کسب دفضآئلوته، لکه بزگر چي اول کسبت د ونبو څخه صفا کي اوبيا وروسته ورپکسبي تخم وکري، اوبعضي تخم مخکي وکري او وروسته بيا په گوډ سره وائنه ليري کوي. دغه ډول اهل تزکيه اول سالک د ضررناکو نسبتونو څخه پاک کي، بيا وروسته نسبت مع الله پکسبي شين کوي، اوبعضي اهل تزکيه پرهيز اودوائی برغ چلوي.

فائده: الله تعالى دهر نقصان څخه بالفعل پاک دي اوپه هر کمال سره بالفعل متصف دي چي څوک دالله تعالى حمد تسبيح يابل شي وایي نو په دي سره الله تعالى ته څه نفع نه رسيږي، بلکه ددي اثر انعکاسي دي. نفع ددي صرف بنده ته راجع ده. نوچي څوک تسبيح دالله تعالى وایي نو سلب درذآئلو به ددي بنده څخه کيږي اوچي څوک يې حمد وایي نو فضائل به په دي بنده کي حاصلیږي.

۱۰. **لسم مبحث** دی په بيان دبراعة اختتام کي.

دامام بخاري[ؒ] په دي کتاب کي دا عادت دي چي په آخري باب او حديث کي معنی دقطع اودموت ته اشاره کوي، نو امام بخاري[ؒ] په اثبات دوزن اودميزان سره موت ته اشاره وکړله، ځکه چي دا داحوالو دما بعد دموت څخه دي او دارنگه موت د عالم ته يې اشاره وکړله ځکه چي دا وزن او

وضع دمیزان به په قیامت کی کیږی. اودارنگه سبحان الله
وبحمده مساوی دی دلالة الا الله سره. په دواړو کی نفی
د اثبات راغلی ده. اوپه حدیث شریف کی وارد دی: من کان
آخر کلامه لاله الا الله دخل الجنة (رواه ابوداؤد وغیره).

داتتمه ده ددې مباحثو، په دې کی نصائح ذکر کیږی،
نصائح ډیر دی لیکن په دې تتمه کی په لسو نصائحو سره
اکتفاء کول کیږی.

۱. **اول نصیحت** دادی چی مورې صحیح او پخته علم حاصل
کو، دماهرو اساتذو وو درس ته حاضر کیږی، اوداکابرو
شروع، حواشی، امالی په غور سره مطالعه کوو، اوتکرار
اواستحضار او مذاکره داهل علمو سره معمول وگرځوو،
اودمعاصی څخه اوداضاعت دوخت څخه ځان وساتو، اوپه
اذکارو کی اوپه تبلیغ کی دانهماک څخه پرهیز کوو.

۲. **دوهم** دادی چی مورې اخلاص او للهیت حاصل کو، په
وحي کی داخلاص او للهیت متعلق ترغیبات، اودریاء او
دسمعت متعلق وعیدات مستحضر ساتو، اوداهل الله
صحبت ته حاضرېږو او ددوی مواعظ وغیره مطالعه کوو.

۳. **درېم** دادی چی په خپل علم بانندی عمل کوو، دا التزام
وکو چی کم په آیت او حدیث بانندی موچی علم راځی نو
دهغه څخه به وربانندی عمل شروع کوو، چی کم آیت یا
حدیث منسوخ وی نوپه هغه بانندی دعمل طریقو داده چی

دا اعتقاد وساتو چي داوحي ده اوپه وحى سره په دې باندې عمل منع سوى دى. څوك چي په خپل باندې عمل نه كوي نوپه قرآن مجيد كې يې دده مثال دهغه حمار گرځولى دى چي دكتابونو بار ورباندې پروت وي، اوپيغمبر ﷺ دهغه علم څخه چي نفع نه سي پراخيستل كيدى پناه غوښتى ده (رواه مسلم).

فائده: علم او عمل دواړه ضروري اموردى، علم بې له عمله مذموم دى، او عمل بې له علمه څخه اطمینان نه بخښونكى دى، البته امام بخارى^۲ په كتاب العلم كې دې لطيفې ته اشاره كړيده چي علم بلا عمله افضل دى تر عمل بلا علمه.

۴. **څلورم** دادى چي د علم دين اشاعت به كوو، په تدريس سره، افتاء سره، تصنيف سره، تذكير سره، مدرسو جوړولو سره، او سركارى مدرسو او كالجونو كې د اسلامياتو په ډيرولو سره، او د ديني رسائلو په جارى كولو سره.

۵. **پنځم** دادى چي لكه څنگه چي د جهاد دپاره مال موقوف عليه دى، ددې وجې الله تعالى جهاد بالاموال تر جهاد بالانفس مخكې ذكر كوي، دارنگه دا اشاعت د علم دپاره مال ضرورى دى، چي چاته الله تعالى ذريعه دمعاش نه وي ور كړې نو هغه دى داسې ذريعه دمعاش تلاش كې چي خالص ديني مشغله وي، او كه داسې ذريعه نه پيدا كېږي، نو بيا دى داسې مشغله تلاش كې چي نيمه ديني وي، او

چی خالص دنیوی وی ددین دخدمت پکښی توقع نه وی نو ماامکن به ځان ورڅخه ساتی. اودهر قسم دینی خدمت کوونکی دپاره مناسب دی چی کم از کم دیوه کمال ذخیره دځان سره ساتی، که یوظالم متولی یابل څوک یې معزوله کی نودی به پریشانه نه وی.

۶. شپږم دادی چی داسلام څخه مدافعت به کوو، په هره زمانه کی زنداقه اومنافقان موجود وی اودوی موقع په موقع پراسلام اوپر علماوو اعتراضات کوی اوعوام مسلمانان پر اسلام اوپر علماوو بد گمانه کوی، نوپر مورې باندي ضروری دی چی ددې دښمنانو خیالات او اعتراضات به معلوموو، اوبیا به دوی ته په تقریر اوپه تحریر سره مسکت جوابونه ورکوو اوددې دور دمناظرو څخه به ځان ساتو، په دې کی نه اظهار دحق کیږی اونه اظهار دحق مقصود وی، بلکه عداوت اومقاتلت ورڅخه پیداسی.

۷. اووم نصیحت دادی چی مورې به منظم اوسپرو، امیر، ناظم، خزانه چی به مقرر کوو. په مناسب وخت کی به اجتماع هم کوو، ددې ډیر اثر وی. حکومت اوددین دښمنان اوعوام ورڅخه متاثره کیږی.

۸. اتم نصیحت دادی چی په سیاست کی به خامخا حصه اخلو. دابه نه کوو چی دمشری څخه خپله لیری سو اویو نا اهل پورته کو، دجمیعت علماء اسلام تراصولو لاندی به

ژوند تیروو.

ددې اصولو خلاصه داده چی اول دا معلومه کو چی داسلامی نظام او داسلامی اقتدار په راتلوکی څوک رکاوټ (خنډ) اچوی، اوددوی آلات اووسائل څه دی، بالفرض که دوی په اقتدار، کارخانو، اموالو، وعدو سره عوام متاثره کوی اودحق څخه یې متنفر کوی، نوددې دغیر مؤثر کیدو جائز انتظام وکو، اوددې رکاوټ پیدا کونکو ترسایې لاندی دکښپنستو څخه ځان وساتو، تردې سایې لاندی صرف دلفظی خدمت ددین امید وی، البته که دحقیقی خدمت ظن غالب وی نو قابل اعتراض نه دی.

۹. فهم نصیحت دادی چی کله چی عوام زموږ سره تعاون کوی، چنده او ووت دوی راکوی، جلسه او جلوس زموږ دوی کامیابه کوی، نوپر دوی باندی شفقت به کوو، دکفر اودشرك اونورو سختو فتاواوو څخه، اودتعزیری احکامو څخه به یې باقاعده ساتو، ددوی تدریجاً اصلاح به کوو، اول داعقاداتو، بیا دفرأضو اودواجباتو، وهکذا. اوپه داسی لهجه کی به ورسره مخاطبه کوو لکه چی دپلار، ورور، زوی سره په کمه لهجه کی مخاطبه کوو. اوکه موږ داول وار څخه په فروعی اختلافاتو کی ورگډ سو نو دپنځ پیری اودوهابی حکم به راباندی وسی اوژبه به راڅخه پرې سی اوپه عواموکی به بې اعتمادده سو، داتو کالو خواری

به مو عبث ولاړه سی او عوام به وایی چی ددوی استاذان هم وهاییان او پنج پیریان دی.

۱۰. لسم نصیحت دادی چی مور به داساتذه وو اومدرسی سره رابطه ساتو، آمد اورفت به کوو، خط به رالیرو، چی مور فارغ سو نو کم از کم خپل یونمآئنده به رالیرو. سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿٢٠﴾ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ ﴿٢١﴾ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٢٢﴾.

تتمه :

په ددی تتمه کی مسئله دتقلید ذکر کیږی. پوه سه چی تقلید دې ته ویل کیږی چی یوشخص التزام وکی درایی دغیر، اواعتقاد ولری دحقانیت درایی دغیر بی له علمه څخه په دلیل دهغه باندی. داتقلید پردوه قسمه دی، یوشرکی دی، بل شرعی دی.

۱. که رایه ددی غیر، معارضه وی دوحی سره، نومتابعت دده تقلید شرکی دی اومنکر دی. الله تعالی فرمایي: وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوْ لَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ (البقرة) الله تعالی انکار وکی پرمتابعت درایی دهغه چا چی نه ورسره عقل اوفهم وی او نه ورسره هدایت اووحی وی، بلکه رایه دده معارضه دوحی سره وی، او الله تعالی فرمایي: اتخذوا احبارهم ورهبانهم ارباباً من دون الله (برآءة) په حدیث دترمذی

شريف کي تصريح ده چي يهود اونصاري به دخيلو مذهبي
پيشوايانو شرکي تقليد کوي چي دوي يي مالکان دحل
اودحرمت گنل اوددوي متابعت به يي کوي، که څه هم چي
رايه به ددوي معارضه وه دوحی سره. ۲. اوکه رايه ددي
غير، مستنبطه وي دوحی څخه، نومتابعت دده تقليد
شرعی دي او جائز دي. ۱. الله تعالی فرمايي: فاسئلوا اهل
الذکر ان کنتم لا تعلمون (النحل) دا آيت دي ته هم شامل
دي چي په هره مسئله کي صرف ديوه اهل څخه سوال کوي
او دهغه متابعت کوي، دا يي لازم نه دي گرځولي چي په
نوي مسئله کي دنوي اهل علم متابعت وکي، ۲. او الله
تعالی فرمايي: وَكُوذِبُوهُ اِلَى الرَّسُولِ وَاِلَى اُولِي الْاَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلَّ الَّذِيْنَ
يَسْتَبِطُوْنَ مِنْهُمْ (النساء) په دي آيت کي دي ته اشاره ده چي
څوک ديوه کار په نفع اوضرر، حل اوحرمت نه پوهيږي، نو
په دي کي به داوولي الامر اوداهل رايي متابعت کوي.
۳. او پيغمبر ﷺ فرمايي: اصحابي كالنجوم بايهم
اقتديتم اهتديتم (بيهقي، وقال البيهقي حديث مسلم يؤدى
بعض معناه، وقال ابن حجر صدق البيهقي، مرقاة ج ۱۱
ص ۴۸. په دي حديث کي حکم سوي دي دمتابعت
دصحابه وو رضي الله عنهم، اوداحديث دي ته هم شامل دي چي
په هره مسئله کي صرف دصحابي متابعت وکړل سي.
۴. او اهل مدينه وو به تقليد دزيد بن ثابت رضي الله عنه کوي،
لکه په بخاري شريف کي روايت دي چي اهل مدينه وو

سوال وکی دابن عباس رضی اللہ عنہما خخه، چی یوه زنانه وروسته ترطواف زیات حائضه سی نودابه انتظار کوی اوکه وطن ته به خئی؟ نواین عباس رضی اللہ عنہما وفرمایل چی دابه وطن ته خئی، طواف وداع به پریردی نواهل مدینه وو ورته وفرمایل: لاناخذ بقولك وندع قول زیدبن ثابت (باب اذا حاضت المرأة بعد ما افاضت).

۵. او تقلید شخصی په خیر القرون کی موجود وو بی له نکیر خخه، دائمه اربعه وو ددوی په زندگی کی تقلید کیدی، نودامنکر نسی گر خیدی. ۶. او پر تقلید شخصی باندی تعامل راغلی دی سلفاً و خلفاً، نودابه حسن وی، لحدیث ماراه المسلمون فهو عند الله حسن، رواه المحدثون موقوفاً علی ابن مسعود رضی اللہ عنہ، وجعله الامام محمد مرفوعاً فی بلاغاته. ۷. او پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فرمایلی: اتبعوا السواد الاعظم (رواه ابن ماجه) او سواد اعظم دخواص دامت لکه محدثین، مفسرین، فقهاء، شارحین دا حدیثو، مصلحین، مقلدین وه په تقلید شخصی سره. ۸. او حضرت عثمان رضی اللہ عنہ جمع دقرآن وکرله دپاره دشفقت پرعوامو باندی او دپاره ددفع دتحریر دعوامو خخه، او دپاره دخلاصولو ددوی دتکذیب خخه دیوه اوبل، اودا مصالح په تقلید شخصی کی هم موجود دی. چی کله په قرآن او حدیث کی دیوه لفظ دوی معانی وی، یا یو آیت او حدیث دبل آیت او حدیث سره په ظاهره معارض وی، یا یو

حکم په عباراتو دقرآن اود حدیثو کی نه وی، نودیوه امام په تقلید سره به د تحییر اود تکذیب څخه وساتل سی، او خصوصاً چی دا عقیده لری چی څلور سره امامان پرحق دی. ۹. اواتباع دهوی، اوتلاعب بالدين حرام وی اوچی څوک تقلید شخصی کوی نوددی محرماتو څخه به وساتل سی. ۱۰. اوپه کم کارچی مصالح عامه موجود وی نو الله تعالی هغه نه حراموی، اوپه تقلید شخصی کی دامامانو سره د بغض کولو څخه ساتل اوددوی سره روا داری کیدل، اوزنادقه ووته متحد کیدل اودیوبل سره همدردی کول اونور مصالح موجود دی.

پوه سه چی ۱. دبعضو ناواقفو خلگوپه دماغو کی داخیال پیدا کیږی چی اهل حدیث په قال الله اوقال الرسول باندی عمل کوی اومقلدین په قال ابوحنيفة اوقال الشافعي باندی عمل کوی، ولیکن داخیال غلط دی. هر امام تصریح کړیده چی حجت قرآن اوحدیث دی اودقرآن او حدیث په مقابله کی درایی داخیستلو شدید ردیې کړیدی، دا امامان دوحی دعبارت، اشارت، دلالت، اقتضاء او اعتبار شارحین دی، شارعین نه دی. دوی زموږ اساتذہ دی، ارباب نه دی، دوی دمشرتک او دمجمل مراد بنکاره کوی، دوی تعارض دفع کوی اوچی کم حکم په وحی کی بنکاره موجود نه وی نودوحی څخه دهغه استنباط کوی، اودې اموروته اهل حدیث هم محتاج دی. ۲. اودبعضو ناواقفو

خلگو په دماغو کی داخیال پیدا کیږی چی اهل حدیث په احادیثو عمل کوی او امام ابوحنیفه رحمۃ اللہ علیہ په رایي سره حدیث پریردی، لیکن داپر امامانو افتراء ده، امام ابوحنیفه رحمۃ اللہ علیہ حدیث دحدیث دوجی پریردی نه درایي دوجی څخه، مناسب دادی چی دا قائل یومثال پیش کی چی په هغه کی امام ابوحنیفه رحمۃ اللہ علیہ درایي دوجی څخه حدیث پریرسی وی. ۳. اودبعضو ناواقفو خلگوپه دماغو کی داخیال پیدا کیږی چی دامام ابوحنیفه رحمۃ اللہ علیہ احادیث په بخاری اومسلم کی نه وی اوداهل حدیثو احادیث په مسلم اوبخاری کی وی چی هغه اصح الکتب دی، اوبیا بخاری شریف اصح الکتب بعد کتاب اللہ دی، لیکن دا داصولو څخه خلاف خیال دی ځکه چی حجت دحدیث ثابت دی نه یوازی دبخاری شریف، مور اهل حدیث یو نه اهل بخاری، بل داچی بیشکه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ لوی امام، امیر المؤمنین فی الحدیث دی اوصحیح بخاری اصح الکتب بعد کتاب اللہ دی لیکن دا خبره نه په قرآن کی سته اونه په حدیث کی سته اونه په خیر القرون کی چا ویلی ده بلکه دشر القرون بعضی امامانو ویلی ده، نوداهل حدیث څخه تعجب دی چی په دې مقوله باندي اعتماد کوی، داداهل حدیث سره نه بنایی، دازمور مقلدینو سره بنایی. بله داده چی یوحدیث اصح سو نوددې څخه دانه لازمیری چی دی نسی منسوخ

کیدی، چی دقرآن آیت منسوخ کیدی سی نوصحیح حدیث به خه رنگه منسوخ نسی، بله داده چی وجوهات دترجیح ډیردی که یوحديث سنداً قوی وی اومعارض وی دهغه حدیث سره چی په سند کی ترده لاندی وی لیکن محرم وی اومحرم ته به ترجیح ورکول کیری، ۴. اودبعضو خلگوپه دماغوکی دا اعتراض پیدا کیری چی کله تقلید جائزدی نویا تقلید دخلفاء راشدینو رضی الله عنهم ولی نه کول کیری، ددی اعتراض خخه اول جواب دادی چی تقلید په اصطلاح کی هغه اقتداء اومتابعت ته ویل کیری چی بی له علمه وی په دلیل دمقتدی اودمتبوع باندی ددی وجی خخه په اصطلاح کی صحابه وو رضی الله عنهم ته مقلدین دپیغمبر صلی الله علیه و آله نسی ویل کیدی خکه پرقول اوفعل دپیغمبر صلی الله علیه و آله باندی علم داعلم دی پردلیل باندی، اودارنگه تابعینوته مقلدین دصحابه وو نسی ویل کیدی چی قول اوفعل دصحابه وو رضی الله عنهم هم دلیل دی فی الجملة و اوددی اعتراض خخه دوهم جواب دادی چی په اصطلاح کی صاحب دمذهب هغه امام ته ویل کیری چی دهغه خخه دژوند دهری شعبی په متعلق یوه رایه مروی وی، اودخلفاء راشدینو رضی الله عنهم علم ته دچاعلم نه رسیزی لیکن ددوی خخه مورته لروایات رارسیدلی دی نودوی دصحابانو دمذهب مقتدی اوامان دی.

(فائده) عوام پرهغه فرقه بدگمانه وی چی دخپلی رایبی په

وظائف اوپه مراعاتو اوپه سیایی طرز او تحریک سره
اشاعت کوی، لکه دنمونی دپاره خلور اعتراضات ذکر کړل
سوه.

وما علينا الا البلاغ، ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم وصلى الله
تعالى على سيدنا خير خلقه محمد وعلى آله واصحابه واتباعه اجمعين.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ترتیب جدید:

مولوی حافظ محمد احمد حقانی رحمۃ اللہ علیہ
تلمیذ المؤلف فی الاحادیث والتصوف

کتابت:

العلم کمپیوٹرز، کوئٹہ، پاکستان
فون: ۰۳۲۱۸۰۱۲۳۷۱

ناشر:

سعیدی کتب خانہ، ختم نبوت چورنگی، ستلایت ٹاؤن،
کوئٹہ، پاکستان. فون: ۰۳۰۱۳۷۹۲۰۰۸

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**